

વિહંગ

પક્ષીનિરીક્ષકો વચ્ચેનો સેતુ

શરદ ૨૦૧૨

વર્ષ-૬, અંક-૧
જાન્યુઆરી - માર્ચ, ૨૦૧૨
કિંમત : રૂ. ૨૦/-

રેવીદેવી (Barn Owl) પૃષ્ઠ-૩૫
તસવીર : અશોક મશરૂ, રાજકોટ

બદામી છાતી માખીમાર (Brown-breasted Flycatcher)
પૃષ્ઠ-૨૮, તસવીર : અશોક મશરૂ, રાજકોટ

સર્પગ્રીવ (Darter), પૃષ્ઠ-૨૯
તસવીર : અશોક મશરૂ, રાજકોટ

ટીકલનો કસ્તુરો (Tickell's Thrush), પૃષ્ઠ-૨૨
તસવીર : રજની ત્રિવેદી, અમદાવાદ

પૃષ્ઠ પ્રિન્ટીંગ સૌજન્ય : એક શુભેચ્છક

સૂચિ

માણ્યું તેનું સ્મરણ-૧૪.....	૬
વિહંગાવલોકન	૮
નિરીક્ષણ નોંધ	૧૧
વીડિયો માર્ગદર્શિકા ઉપર ટિપ્પણી	૪૨
પક્ષીઓનું વિજ્ઞાન-૩	૪૪
પત્ર-સેતુ	૪૮
ગીઘ પર જાપતો	૫૨
પ્રવૃત્તિવૃત્ત	૫૭
અમૂર શાહિનની	
ગુજરાતમાં સ્થિતિ અને વ્યાપ	૬૦

મુખપૃષ્ઠ : કાળીપીઠ સોનેરી લક્કડખોદ

(Black - shouldered Woodpecker)

તસવીર : ડૉ. તેજસ નાયક, અમદાવાદ, નિ. નોંધ પૂ. ૨૭

વિહંગ

ત્રિમાસિક

RNI Reg. No. GUJ/GUJ/2007/

20874 dt. 21-8-07

વર્ષ ૬ અંક ૧ શિશિર ૨૦૧૨

પરામર્શક

સંપાદક

લાલસિંહ રાઓલ

ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી

સંપાદક મંડળ :

ડૉ. પીયૂષ પટેલ, અશોક મશરૂ, ડૉ. મૌલિક વરૂ

મુખપૃષ્ઠ સજાવટ :

સૌજન્ય : 'પગમાર્ક ક્યુમ્યુલસ કોન્સોર્ટિયમ'

પત્રવ્યવહાર : ૧૮/૪૧૪, સત્યાગ્રહ છાવણી,

સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

vihangujarat@gmail.com

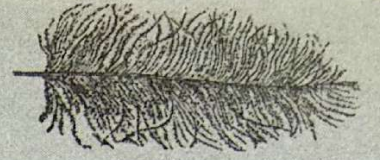
લવાજમ : વાર્ષિક રૂ. ૧૦૦

આજીવન રૂ. ૧૫૦૦

(શુભેચ્છા ફાળો આવકાર્ય - 'વિહંગ રીસર્ચ ફાઉન્ડેશન'
- 'Vihang Research Foundation'ના નામે ડ્રાફ્ટ
અથવા મ.ઓ.થી; બહારગામના ચેકમાં રૂ. ૨૫/-
ઉમેરવા. આ સંસ્થાને મળેલાં દાન આવકવેરા ધારાની
કલમ ૮૦જી હેઠળ કરમુક્તિને પાત્ર છે.)

આ અંકમાં રજૂ થતા વિચારો સાથે સંપાદક મંડળ
સહમત હોય તે જરૂરી નથી.

સંપાદકીય

આ વર્ષે થોળ અને નળસરોવરમાં પાણી આજ દિન સુધી વધારે છે. ઉતરાણના દિવસે દાંતીવાડા જળાશય (જિ. બનાસકાંઠા)ની મુલાકાત લીધી ત્યારે ત્યાં પણ પાણી ખૂબ જ હતું. પાણી વધુ હોય તો પક્ષીઓ મૂળ જગ્યાએથી વિસ્થાપિત થાય. આ સાલ વરસાદ વધુ હતો. કચ્છ અને ઉ. ગુજરાત જેવા અલ્પ વર્ષાવાળા વિસ્તારોમાં પણ ચોમાસું સારું હોય ત્યારે પક્ષીઓને મોકળું મેદાન મળે! ખાસ કરીને યાયાવર જળાશ્રિત પક્ષીજાતિઓને. જેમ ઉનાળામાં નિશ્ચિત ખાબોચિયા(water hole)માં જંગલભરનાં પશુ-પંખી તરસ છિપાવવા આવે તેમ ભારે ચોમાસા બાદ જ્યારે બધે રેલમછેલ હોય ત્યારે તેઓની વસ્તી વ્યાપક રીતે વહેંચાઈ જાય, એ તર્કસંગત છે. જો કચ્છનાં બંને રણ તથા બધાં ઠઠ, છછ અને ઢંઢ પાણીથી ભરેલાં હોય તો ઉત્તર દિશામાંથી આવતાં યાયાવર પક્ષીઓ બીજાં વિકલ્પોનો શું કામ વિચાર કરે?

ખોરાકની સરળ ઉપલબ્ધિને લીધે મહદંશે પાણીનાં પંખી છીછરાં પાણી પસંદ કરે છે, તે આપણે સૌ જાણીએ છીએ. મોટાં જળાશયમાં પક્ષીઓની સંખ્યા કિનારે વધુ હોય, તે સ્વાભાવિક છે. જો પાણીની સપાટી વધુ હોય તો કિનારાની સાથે પંખીનાં ટોળાં પણ દૂર-દૂર વિસ્તરે અથવા આસપાસનાં નાનાં તળાવડાંને પાવન કરે!

બનાસકાંઠાના દાંતીવાડા, હડમતિયા, સીપુ અને મોકેશ્વર બંધનાં જળાશયોમાં પાણી વધુ હોવાથી પક્ષીની સંખ્યા ખૂબ ઓછી હતી તો ઉત્તર પાટણનાં સિધાડા અને ગરામડી પંખીથી ખીચોખીચ હતાં. એક અનામી ખાબોચિયું પણ પંખીનું યજમાન બનીને બેઠું હતું.

જો વરસાદ ઓછો હોય તો પારંપરિક તળાવો અને સરોવરોમાં પક્ષીઓની આવક વધુ હોય. શિયાળો ઊતરતા જેમ-જેમ વરસાદી પાણી સુકાતું જાય તેમ-તેમ નાનાં જળાશયો ખાલી થતાં જાય અને નળ, થોળ, વઢવાણા કે ભાસ્કરપરા જેવાં સુરક્ષિત

અને મોટાં જળક્ષેત્રોમાં પંખીની સંખ્યા વધવા લાગે. મોટા ભાગે શિયાળામાં જ આ વિસ્તારની મુલાકાત લેતાં પક્ષીનિરીક્ષકો જો માર્ચ-એપ્રિલમાં જાય તો તેમને ઓછા પાણીમાં ચિહ્ન ભરેલાં પક્ષીઓનાં દર્શન થઈ શકે. એ લાભ લેવા જેવો ખરો!

વરસાદી પાણી પર આપણું કોઈ નિયંત્રણ ન હોઈ શકે પણ થોળ અને નળસરોવર જેવાં સુરક્ષિત જળાશયોની સપાટી પર કોઈ નિયંત્રણ રાખી શકાય? જે વિસ્તારો પક્ષી-અભયારણ્યો તરીકે જાહેર થયાં છે, તેમાં પક્ષીઓની જરૂરિયાત અનુસાર પાણીનું માપ રાખી શકાય?

નળ સરોવર કુદરતી સરોવર છે અને તેમાં પાણીની આવક માત્ર વરસાદી પાણીની છે. ચોમાસા પ્રમાણે તેમાં પાણીનું વહેણ ઓછું-વધું રહે ને તદનુસાર પાણીની સપાટી અને જળસંગ્રહના સમયગાળામાં ફેરફાર થયા કરે - એ તેનું કુદરતી સ્વરૂપ છે. આ વર્ષે ભારે ચોમાસાથી સપાટી વધી એ સમજી શકાય તેવું છે, પણ અધિક જળરાશિનું બીજું કારણ નર્મદાનું પાણી છે, જે વહીવટીતંત્ર બેદરકારીને લીધે પાછલે બારણેથી દાખલ થાય છે. નર્મદાનું વધારાનું પાણી એ નળસરોવરનાં કુદરતી પરિસરતંત્ર ઉપર અતિક્રમણ છે. માત્ર પાણીની સપાટી જ નહીં પાણીમાંની સજીવસૃષ્ટિમાં થવાપાત્ર સંભવિત ફેરફારો તેના મૂળ પ્રાકૃતિક રૂપને નુકસાન પહોંચાડી શકે.

થોળ, ગાયકવાડી રાજમાં સિંચાઈ હેતુસર બનાવાયેલું તળાવ છે. સિંચાઈની સાથે સારી એવી સંખ્યામાં પંખીને આકર્ષતું હોવાથી પચીસેક વર્ષો પહેલાં તેને અભયારણ્ય જાહેર કરાયું. થોળમાં વરસાદી પાણી સાથે નર્મદાનું પાણી પણ આવે છે. સામાન્ય રીતે સિંચાઈ માટે પાણી વપરાતાં તેની સપાટી પક્ષીઓને અનુકૂળ માપે આવી જતી હોય છે. આ સાલ કોઈ અગમ્ય

કારણોસર સપાટી ઓછી થઈ જ નહીં. પશ્ચ એ થાય છે કે, શું પક્ષી-અભયારણ્ય જાહેર થયા બાદ આ જળાશયમાં પક્ષીઓને અનુકૂળ જળસપાટી નિશ્ચિત કરવાની તસદી વનખાતાએ લેવી જોઈએ કે નહીં. જો યોગ્ય રીતે વહીવટ કરવામાં આવે તો સિંચાઈનો હેતુ પણ સચવાય અને અભયારણ્યનો ઉદ્દેશ પણ જળવાય. પણ અહીં માત્ર જંગલખાતું જ નહીં સિંચાઈ ખાતું પણ સંડોવાયેલું છે (અને હવે 'ઇકો ટુરીઝમ'ના નામે પ્રવાસન ખાતું પણ મેદાનમાં આવશે), એટલે જે બળિયો તેની મનમાની થાય. પ્રકૃતિ-સંરક્ષણનો હેતુ ત્યારે જ સિદ્ધ થાય જ્યારે વિવિધ સરકારી ખાતાં સુમેળથી કામ કરે. જો આ સાલ જેવી પરિસ્થિતિ વરસોવરસ રહેશે તો સંભવ છે થોળમાં પણ પક્ષીઓની સંખ્યા કાયમ માટે ઘટી જાય. જોકે, પક્ષીની સંખ્યા અને વૈવિધ્ય ઉપર બીજાં અનેક પરિબળો કામ કરે છે. અગત્યનાં જળાશયોનું નિયમિત સર્વેક્ષણ(monitoring) થવું જ જોઈએ.

શ્રદ્ધાંજલિ

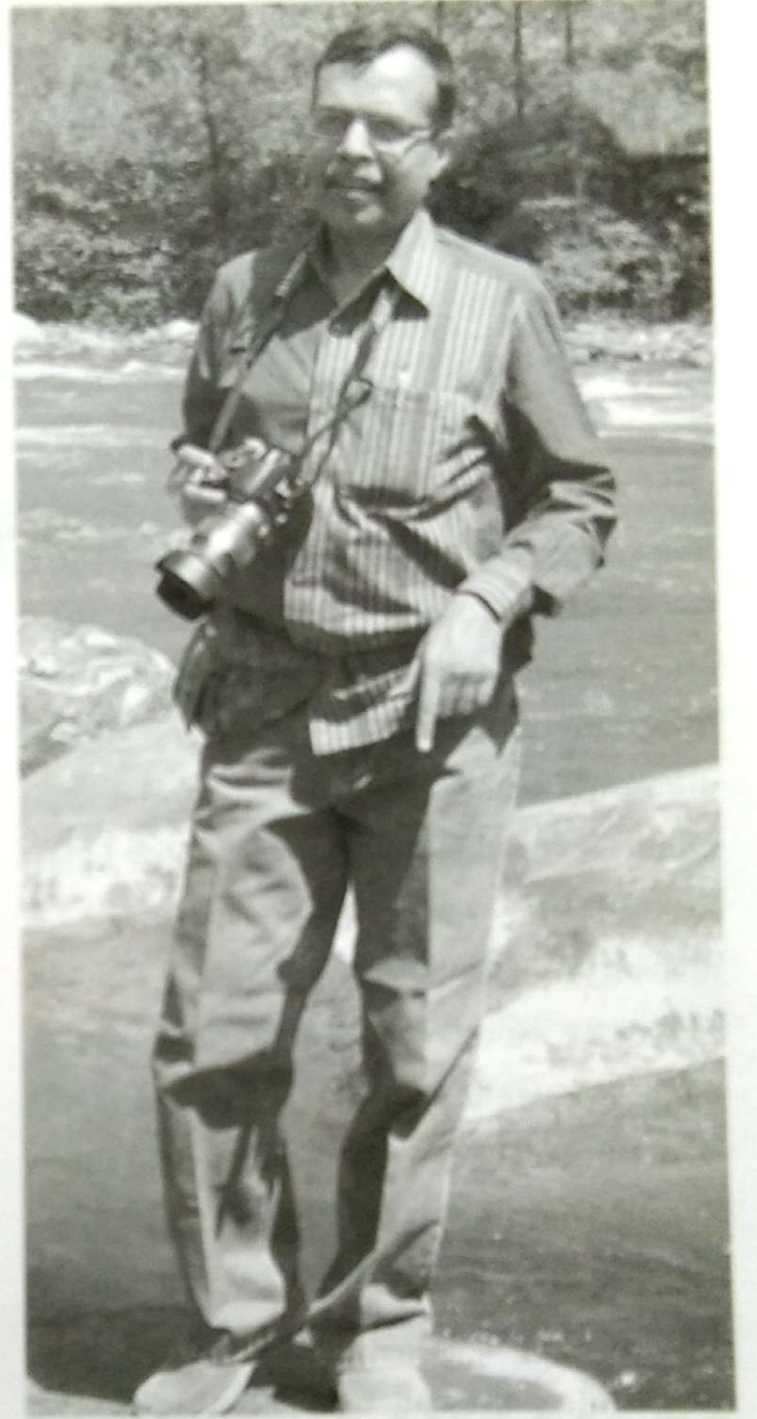
જો હું એમને યાદ ન કરું તો કૃતદન કહેવાઉં. વાયકવર્ગને નામ કે કામથી અછડતો પણ પરિચય હોય એવા એ, કોઈ પક્ષીપ્રેમી નહોતા; એ વ્યક્તિપ્રેમી હતા. એમનું નામ શ્રી રોહિતભાઈ કોઠારી. 'ગૂર્જર'ની ભગિની સંસ્થા શારદા મુદ્રણાલયના સંચાલક; જ્યાં 'વિહંગ' 'સોફ્ટ કોપી'માં તૈયાર થાય છે - 'ટાઈટલ' સિવાયના અંદરનાં બધાં જ પાનાં 'ડિઝાઈન' થાય છે, તે જગ્યા. દરેક અંક પહેલાં મારે સહેજે ચારપાંચ વખત તો તેમની સામે ખુરશીમાં બેસવું પડતું અને મને બેસવું ગમતું. એ હસમુખા અને વાતોડિયા હતા. તેઓના મુક્ત હાસ્યને તેઓની દંતપંક્તિ સહસ્રા સાથ આપતી. "જો જો મોંમાંથી મગ ન વેરાઈ જાય!" કહેવાનું મન થાય તે રીતે. મારો તેમની સાથેનો પરિચય ઓફિસના ટેબલની સામેસામેનો અને 'સ્લીપ'માં ઊભા રહી હાસ્ય

ઝીલવાનો માત્ર હોવા છતાં એ પૂર્ણ હતો. એની પ્રતીતિ મને ત્યારે થઈ જ્યારે શ્રી મનીષભાઈ (ડિઝાઈનર - 'ટાઈટલ' સિવાય)એ તેઓના સ્વર્ગવાસના સમાચાર આપ્યા અને હું વિષાદના વમળમાં ઘેરાઈ ગયો. અંગત સગું ગુમાવ્યા જેટલા નિસાસા નાખ્યા. મન માનવા તૈયાર જ ન થયું અને હવે એ 'ઓફિસ'માં ખાલી ખુરશી સામે કેવી રીતે બેસી શકીશ? એ પ્રશ્ન ફેણ ફેલાવીને ડોકાવા લાગ્યો.

'સંસ્થાની ધરોહર એટલે શું?' તે રોહિતભાઈને જોઈએ તો તાદશ થાય. 'વિહંગ' માટે જ્યારે કોઈએ 'ગૂર્જર'નું સૂચન કર્યું ત્યારે મને ત્યાં બે હાથે આવકાર મળ્યો. તેમાં 'વ્યાવસાયિકતા'થી પર ધણું હતું. જે રોહિતભાઈની હસતી અર્ધમિચાપેલી આંખોથી અભિવ્યક્ત થતું. સ્વાભાવિક રીતે તેમનો પાનો સાહિત્યકારો સાથે પડતો અને તેમના વિષેની રસપ્રક વાતો સાંભળવાનો લ્હાવો હું રોહિતભાઈ પાસેથી અચૂક લેતો. ઊંઠતા-બેસતાં બે-પાંચ 'બુક માર્ક' કે 'ડાપરી' ને ક્યારેક વળી કોઈ સુંદર પુસ્તક મને હાથમાં ધમાવી દેતા. તેમની વાતોની વચ્ચે આવતાં ફોનનાં અને કર્મચારીવર્ગ સાથેનાં સૂચન-સંવાદનાં અંતરાયોને હું ચાની ચૂસકી સાથે માણતો. તેઓની ઓફિસમાં વિલંબ થાય તે મને રુચતું. 'નોટિસ બોર્ડ' પર પ્રદર્શિત પુસ્તકોનાં નવાં 'ટાઈટલો'નાં શીર્ષકો ને 'ડિઝાઈનો' હું રસપૂર્વક નિહાળતો.

દરેક વ્યક્તિમાં એક પંખી રહેલું હોય છે. રોહિતભાઈની આંતરપાંખોનો ફફડાટ સાંભળવો મને ગમતો. તેમની વાતોની ઉડાન મને અવનવી દુનિયાની સેર કરાવતી.

એ પછી એક જ વખત હું 'શારદા'માં ગયો. તેઓની ઓફિસને બહારથી તાકી રહ્યો. ખાલી ખુરશીમાં મારાં ચક્ષુ દરિયો ઉલેચી રહ્યાં હોય એમ વ્યર્થ કશુંક

શોધી રહ્યાં હતાં. બારે હેયે મનિષભાઈ અને મેં કામની વાત પૂરી કરી.

'મૃત્યુ' અસ્તિત્વનો કોયડો સુલઝવવાને બદલે વધુ ઉલઝવે છે તેવું, રોહિતભાઈ જેવું કોઈ અંગત જાય ત્યારે સમજાયા વિના રહેતું નથી.

'વિહંગ' વતી તેઓને મારી ભાવભરી શ્રદ્ધાંજલિ.

માણ્યું તેનું સ્મરણ - ૧૪

લાલસિંહ રાઓલ

સરકાર તરફથી હાથ ધરાતાં બાંધકામો માટેના ટેન્ડરની જાહેરાત જુદાંજુદાં છાપાંમાં આપવાની હોય છે. જામનગરથી પ્રસિદ્ધ થતાં એ સાપ્તાહિકમાં કોઈ-કોઈ વાર અમારી ઓફિસ દ્વારા થતાં કામો માટેની જાહેરાત આવતી. તે સાપ્તાહિકની ઓફિસ અને અમારી ઓફિસ મનમોહન માર્કેટ નામના મકાનમાં ઉપલા માળે. જે તારીખના સાપ્તાહિકમાં જાહેરાત છપાય તેની એક નકલ જાહેર-ખબર આપનાર ઓફિસને મોકલવાની હોય છે. આવા એક અંકમાં જામનગર નજીક આવેલા એક વિસ્તારમાં નળ સરોવરને પણ ભુલાવી દે તેટલી વિશાળ સંખ્યામાં શિયાળામાં પરદેશી પંખીઓ આવે છે, તેવું લખાણ મેં વાંચ્યું. તે સ્થળનું નામ કે તે ક્યાં આવ્યું છે તેની કાંઈ વિગત તેમાં નહોતી. મને નવાઈ લાગી. દાયકાઓથી હું સૌરાષ્ટ્રમાં પક્ષીનિરીક્ષણ કરું છું. છતાં મને તેની ખબર જ નહીં, તેનું આશ્ચર્ય થતું. તંત્રીશ્રીને રૂબરૂ મળ્યો. તેમની પાસે પણ વિશેષ માહિતી ન હતી. જામનગર રાજકુટુંબના એક કુમારશ્રીના કહેવાથી તેમણે તે લખાણ છાપેલ. તે સ્થળની પાકી માહિતી મેળવી આપવા મેં તેઓશ્રીને વિનંતી કરી.

થોડા દિવસ બાદ તેમણે મેળવેલી માહિતી મને આપી. જામનગરથી રાજકોટના ધોરી માર્ગ ઉપર,

જામનગરથી ૧૧ કિ. મી. દૂર આવેલ ખીજડિયા નામના ગામડા પાસે સદરહુ જગા છે, એમ તેમણે જણાવ્યું. તે ગામની પાણી પુરવઠા યોજના અમારી ઓફિસે કરવાની હતી. અમારા ડેપ્યુટી એન્જિનિયરને કોઈ કોઈ વાર ત્યાં જવાનું થતું. એક વાર તેમની સાથે ત્યાં ગયો. ઉનાળો ઠીકઠીક આગળ વધી ગયેલો. ચોમાસામાં બનતું જળાશય સૂકાઈ ગયેલું. એક પણ પંખી ત્યાં ન દેખાયું. પાણી હોય ત્યારે પંખીઓ માટે અનુકૂળ વાતાવરણ ત્યાં રચાતું હશે, તે દેખાઈ આવ્યું. ચોમાસા બાદ ત્યાં જવાનું મનમાં નક્કી કર્યું.

યથા સમયે ત્યાં ગયો. મારી કલ્પનામાં ન આવે એટલાં પંખી! યાયાવર બતકોની અનેક જાતો હજારોની સંખ્યામાં, અનેક જાતનાં નાનાં-મોટાં જળપંખીઓ પણ ખરાં. આ બધું જોઈ હું ખુશ-ખુશ. વળી જવા આવવાનું સાવ સહેલું. એસ.ટી.ની લોકલ બસમાં ખીજડિયાના પાટિયે ઊતરવાનું. ત્યાંથી ૨ કિ.મી. ચાલતા જઈએ એટલે આવે ખીજડિયા ગામ. ત્યાંથી ૧૧-૨ કિ.મી. આગળ શરૂ થાય પંખીઓવાળું જળાશય. ખેતી માટે દરિયાકિનારાની જમીન નવસાધ્ય કરવા તથા સિંચાઈની સગવડ ઊભી કરવા જામનગર રાજ્યે અગાઉના વખતમાં ખીજડિયાથી જોડિયા સુધીના દરિયાકિનારે

માટીના પાળા બાંધેલા. તેનાથી બે હેતુ સરતા. ભરતી વખતે આવતા દરિયાના ખારા પાણીને આગળ વધતું અટકાવવું અને ચોમાસાનાં વરસાદી પાણી તેમજ નદીઓનાં પાણી જે દરિયામાં સમાઈ જતાં તે રોકવાં. પરિણામે મોટા વિસ્તારમાં મીઠા પાણીનાં જળાશયો બનતાં. ખીજડિયામાં આવું એક જળાશય અને તેમાં પરદેશી પંખીઓ આવતાં. પાળા ઉપર ચાલતા ચાલતા પક્ષીનિરીક્ષણ થયા કરે. ત્યાં ખાસ કોઈ અવરજવર નહીં. વાહનોનું તો નામેય નહીં. શાંતિથી પંખીઓ યથેચ્છ જોયા કરો. આ સ્થળ પંખીઓ જોવા માટેનું મારું માનીતું સ્થળ બની ગયેલું. અવાર-નવાર ત્યાં જતા અને ભરપેટ પક્ષીનિરીક્ષણ કરતા. જામનગર પરત જવા માટે ધોરીમાર્ગના પાટિયે ઊભા રહેવાનું. ત્યાંથી અનેક બસ મળતી, આથી જવા આવવાનું સગવડભર્યું બનતું.

જામનગર હતો તે દરમિયાન જામ સાહેબના સંપર્કમાં આવવાનું કેવી રીતે બન્યું તે વાત 'વિહંગ'માં એક લેખ દ્વારા કરી છે. તેઓશ્રી પશુપંખીઓના અચ્છ જાણકાર. બીજા પણ અનેક વિષયોનું તેમનું જ્ઞાન નવાઈ પમાડે તેવું. કલાકો સુધી તેમની વાતો સાંભળીએ તોય તે ન ખૂટે. વળી આ બધું એવી રોચક રીતે કહે કે આપણને જરાય કંટાળો ન આવે. સમય ક્યાં ગયો તેની ખબરેય ન પડે. સમયાંતરે હું તેઓશ્રીને મળતો.

એક વાર મને કહે, “લાલસિંહ, મારે તમને એક અદ્ભુત જગાએ પંખીઓ જોવા માટે લઈ જવા છે. પણ એક શરત, તે માહિતી આપણા બે વચ્ચે જ ખાનગી રાખવાની.” મેં કહ્યું, “કબૂલ, બાપુ.” થોડા દિવસ પછીનો સમય નક્કી કર્યો. તે મુજબ હું તેઓશ્રીના

બંગલે પહોંચ્યો. મારા નિવાસથી પ્રમાણમાં તે નજીક. મોટા મહેલને બદલે સાત રસ્તા સર્કલ પાસેના બે નાના બંગલાઓમાં તે વખતે તેઓશ્રી રહેતા. નક્કી કરેલા સમયે અમે નીકળ્યા. મને કુતૂહલ કે કયું સ્થળ મને બતાવવાના હશે! બીજા રસ્તેથી અમે ખીજડિયા જ ગયા. આ સ્થળ તો મારું જોયેલું અને માનીતું છે તે ન જણાવ્યું. રાબેતા મુજબ પુષ્કળ બતકો અને અન્ય પંખીઓ હતાં. તેમને જોઈને મેં ખુશી વ્યક્ત કરી.

ખીજડિયા જળાશયના પાળા ઉપર થોડા ગાંડા બાવળ હતા. આડશ તરીકે તેનો ઉપયોગ કરીને બતકો ખૂબ નજીકથી જોઈ શકાતી. પણ ધીમે-ધીમે તે એટલા વધી ગયા કે પંખીઓ જોવામાં મોટો અવરોધ કરવા લાગ્યા. વળી પહેલાં, પાણીમાં તે બહુ નહોતા, એટલે બતકોને નડતા નહીં. આસ્તે આસ્તે તેમાંયે એવા વધ્યા કે બતકોના જળવિહારમાં અડચણ રૂપ બનવા લાગ્યા. ખોરાક મેળવવાનો તેમનો વિસ્તાર સંકોચાવા લાગ્યો. પરિણામે વરસોવરસ બતકોની સંખ્યા ઘટવા લાગી. પહેલાં જ્યાં તે હજારોની સંખ્યામાં વિહાર કરતી જોવા મળતી ત્યાં છૂટીછવાઈ થોડી જ દેખાતી.

ખીજડિયા જ્યારે પૂરબહારમાં હતું ત્યારે રાજકોટના મિત્રોને તેની મુલાકાતે આવવા હું બહુ આગ્રહ કરતો. આથી સાહેબની આગેવાની નીચે તે બધા સારી એવી સંખ્યામાં ખીજડિયા આવેલાં, અને ત્યાંનો પંખીવૈભવ જોઈને બધા બહુ ખુશ થયેલાં.

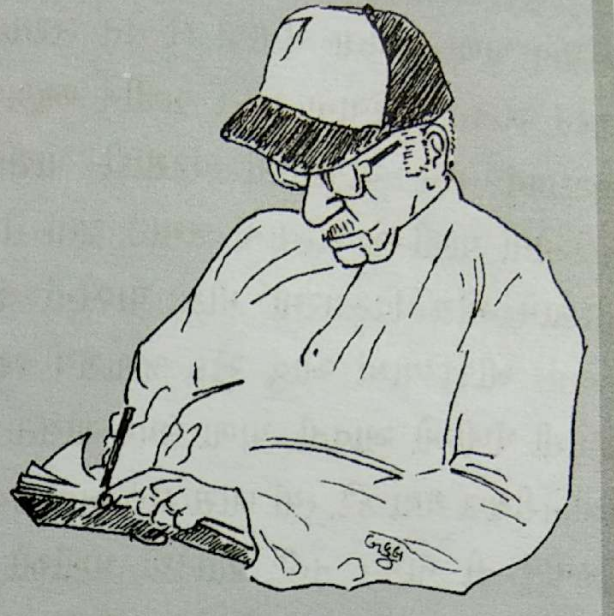
(ક્રમશઃ)

સી-૨, હરિઓમ એપાર્ટ., 'ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા' પ્રેસ રોડ,
જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૧૫

Publisher, Printer and Editor : Dr. Bakul Trivedi, 19/414, Satyagrah Chhavni,
Satellite Road, Ahmeabad-380015. Owner : 'Vihang Research Foundation', Ahmedabad.
Printed at : Chandrika Printrey, Mirzapur Road, Ahmedabad-380 001
Laser Typesetting : Sharda Mudranalay, 201 Panchwati 1st Lane, Ambawadi, Ahmedabad-380015.

વિહંગાવલોકન

શ્રી લવકુમાર ખાયર

આ લેખ ૧૯૮૪ના 'ચાતક'માંથી બેઠો લીધેલો છે અત્યારે પણ એટલો જ પ્રસ્તુત છે.

- સંપાદક

(આબુ પર્વત ઉપર આવેલી ગુજરાત પર્વતારોહણ સંસ્થામાં તા. ૨૮-૩-૮૪થી તા. ૩૦-૩-૮૪ સુધી ગુજરાત રાજ્ય તરફથી એક પરિસંવાદ થઈ ગયો. શ્રી લવકુમાર ખાયરે ઉપરોક્ત વિષય ઉપર તેમાં આપેલ વક્તવ્યમાંથી પર્યાવરણ અંગેના થોડાક અંશો નીચે આપેલા છે. - 'ચાતક'ના સંપાદક)

હમણાં હમણાં પર્યાવરણ (environment), પ્રકૃતિ સંરક્ષણ (conservation), વન્યજીવન (wildlife) વગેરે શબ્દો છૂટથી વપરાવા લાગ્યા છે. પણ તેનો ખરેખર અને ચોક્કસ અર્થ શું તે બહુ ઓછા સમજતા હોય છે. શરૂઆતમાં તેનો થોડો ખ્યાલ મેળવી લઈએ. પોતાની આસપાસના જે વાતાવરણમાં માણસ રહેતો હોય તે તેનું પર્યાવરણ કહેવાય. તમે અને હું અત્યારે આ મોટા ઓરડામાં બેઠા છીએ તે અત્યારપૂરતું આપણું પર્યાવરણ થયું. આપણે દરેક તેના ભાગરૂપ છીએ. આ વાતાવરણ આપણને અનુકૂળ રહે છે કે પ્રતિકૂળ તેનો આધાર આપણે દરેક કેવી રીતે રહીએ છીએ તેના ઉપર છે. આ ઓરડો આબુના અમુક

વિસ્તારમાં આવેલો છે, આપણા માટે તે અત્યારપૂરતું થોડું મોટું પર્યાવરણ થયું. વળી આ વિસ્તાર આબુ પર્વતનો ભાગ છે એટલે આબુ પર્વત એ તેથી પણ મોટું પર્યાવરણ થયું. આમ પર્યાવરણનો વિસ્તાર થતાં થતાં રાજ્ય, દેશ, ખંડ, પૃથ્વી, તેની નજીકનું આકાશ, ચંદ્ર, ગ્રહો અને સૂર્યમાળાને આવરી લે. તેથી આગળ વધીએ તો અસીમ અવકાશ અને તેમાં રહેલાં અગણિત તારાવિશ્વો કે જે એક બીજાથી લાખો કરોડો પ્રકાશવર્ષ દૂર આવેલાં છે, તેનો પણ તેમાં સમાવેશ થઈ જાય! આ કલ્પનાતીત અનન્તતામાં આપણી પૃથ્વી એક બિંદુ જેટલી પણ નથી. અને છતાં આપણા માટે તો તે એક અને અનન્ય છે, આપણું સર્વસ્વ છે.

પૃથ્વી ઉપરના પર્યાવરણને મુખ્ય બે વિભાગમાં વહેંચી શકાય. વાતાવરણ અને જલાવરણ. હજારો ગણું મોટું દેખાડતા વિજ્ઞાનિક સૂક્ષ્મદર્શકથી માંડ દેખાય એવા અતિસૂક્ષ્મ જીવોથી લઈ પૃથ્વી ઉપરના મોટામાં મોટા જીવ - વ્હેલ સુધીના અનેકવિધ પ્રાણીઓ તથા ત્રણસો ત્રણસો ફૂટ ઊંચા મહાકાય વૃક્ષો સુધીની વિવિધ પ્રકારની જીવસૃષ્ટિ અહીં છે. જમીન, પાણી, હવા અને સૂર્યમાંથી આવતી પ્રચંડ ઊર્જાની એકબીજા ઉપર થતી અસરોને પરિણામે આ જીવસૃષ્ટિ ઉદ્ભવી. આપણી પૃથ્વી આ

બધા માટેનું સહિયારું પર્યાવરણ છે. અતિસૂક્ષ્મથી માંડી મહાકાય જીવો સુધીની આ પ્રાણીસૃષ્ટિના ઘટકો જીવનયાપનની પોતપોતાની પ્રવૃત્તિથી એકબીજા ઉપર અને પોતાની આસપાસના પર્યાવરણ ઉપર અસર કરતા રહે છે. તેના લીધે કુદરતમાં એક પ્રકારનું જીવંત અને છતાં સતત પરિવર્તનશીલ સંતુલન જન્મે છે. આ જીવસૃષ્ટિની ગીચતા વિષુવવૃત્ત અને તેની આસપાસના પ્રદેશમાં સૌથી વધારે છે. પછી જેમ જેમ ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવ તરફ જતાં જઈએ તેમ તેમ તે પાંખી થતી જાય છે.

નાનાંમાં નાનાં તૃણથી માંડી પ્રચંડકાય વૃક્ષો અને તેમાં કે તેની આસપાસ વસતાં ઝીણાં મોટાં પ્રાણીઓ એકબીજા સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલાં છે. અને તેને લીધે યુગોથી નાનાં મોટાં પણ સ્પષ્ટ પેટાપર્યાવરણ વિસ્તારો તેમાંથી બન્યા છે, બનતા રહે છે, અને તેના ઉપર જે તે વિસ્તારના હવામાન અને ભૂપૃષ્ઠની પ્રબળ અને સીધી અસર હોય છે. આ પેટાપર્યાવરણના પણ જે તે વિસ્તારના સ્થાનિક પ્રાકૃતિક લક્ષણો મુજબ વધારે નાના નાના પર્યાવરણ વિસ્તારો રચાતા, બદલાતા કે નાશ પામતા રહે છે. તેમાં વસતા વિવિધ પ્રકારના જીવોને તેમાંની વનસ્પતિ દ્વારા સીધી કે આડકતરી રીતે ખોરાક અને આશરો મળતા રહે છે. આ રીતે વનસ્પતિ જે તે પર્યાવરણને જીવનયોગ્ય બનાવતી રહે છે. તે પર્યાવરણ વિસ્તારમાં વસતાં પશુપંખીથી માંડી માનવ સુધીના સર્વ પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિથી એક નાજુક, જીવંત અને સંકુલ સંતુલન ઉત્પન્ન થયા કરે છે. અને તેમાંનાં કોઈની પણ પ્રવૃત્તિના ફેરફારથી તેને જલદી ખલેલ પહોંચતી હોય છે. એક વાર એક પ્રકારનું સંતુલન ઠીકઠીક સમય સુધી ખાસ મોટા ફેરફાર વિના ટકી રહે ત્યારે તેમાંની જીવસૃષ્ટિ સુધી એક પ્રકારની ટોચે પહોંચે છે. પણ આ પરિસ્થિતિયે શાશ્વત નથી. પૃથ્વીના જન્મથી માંડી આજ

સુધી અનેકવિધ અને વિશાળ પરિવર્તનો થયાં કર્યા છે.

વનસ્પતિ અને પ્રાણીસૃષ્ટિ એકબીજા ઉપર અસર કર્યા કરે છે. વનસ્પતિ જમીનને ફળદ્રુપ બનાવતી રહે છે. તેમાં પ્રાણીને સંઘરવામાં મદદરૂપ બને છે. હવામાનની વિષમતાઓને અંકુશમાં રાખી, હવાનું શુદ્ધિકરણ કરી જીવમાત્રને માટે અનિવાર્ય એવા પ્રાણવાયુનો જથ્થો જાળવી રાખીને પર્યાવરણને જીવનયોગ્ય રાખવામાં બહુ મોટો ભાગ ભજવે છે. પંખીઓ અને પતંગિયા તથા મધમાખીઓ જેવા અનેક જીવો વનસ્પતિની વૃદ્ધિ માટે બહુ ઉપયોગી કામ કરે છે. આવી રીતે દષ્ટ અને અદષ્ટ અનેક પરિબળોની કામગીરીને પરિણામે ઉત્પન્ન થતા પર્યાવરણનો ફાયદો ઉઠાવવા માટે માનવને સુવાંગ અધિકાર નથી મળી ગયો. એમાંનાં બીજાં અનેક પ્રાણીઓની જેમ તે પણ પર્યાવરણમાંનું એક પ્રાણી છે. તેમનાથી આગવું તેનું અસ્તિત્વ નથી. પોતાના જીવનની રીતિનીતિની આ બધા ઉપર શું અસર થશે તેની દરકાર કર્યા વિના મન ફાવે તેમ વર્તવાનો માનવને પરવાનો મળી જતો નથી.

માણસ જ્યાં સુધી પ્રાથમિક અવસ્થામાં જીવતો હતો તથા અગ્નિ અને ઓજારોની શોધ તેણે નહોતી કરી ત્યાં સુધી તે પર્યાવરણમાંનાં અન્ય પ્રાણીઓ જેવો જ એક હતો. અને બીજાં પ્રાણીઓની જેમ તેની ઉપર પર્યાવરણનાં બળોની સારી-ખરાબ અસરો થતી, અને પોતે કરેલ ભૂલોનું તેને તરત ફળ ભોગવવું પડતું. અન્ય જીવોની જેમ કુદરતનો કાનૂન તેને અંકુશમાં રાખતો. પણ અગ્નિ અને ઓજારોનો ઉપયોગ કરવાનું તે શીખ્યો ત્યારથી પરિસ્થિતિ પલટાવા લાગી. તેનાથી પર્યાવરણ ઉપર સારી કે ખરાબ અસરો પાડવાની માનવની તાકાત અકલ્પ્ય રીતે વધી ગઈ. તેના ઉપયોગથી અને પોતાની બુદ્ધિથી માનવ સર્વોપરી બની પ્રાણીજગત ઉપર પ્રભુત્વ ધરાવતો થયો. પ્રાણીઓને પાળીને તથા અનુકૂળ

વનસ્પતિઓની ખેતી કરીને તેમજ તેમાંથી નવી નવી જાતો વિકસાવીને જંગલી અવસ્થામાંથી સંસ્કૃતિની દિશામાં તે આગળ વધવા લાગ્યો. પોતે અન્ય પ્રાણીઓથી અલગ અને શ્રેષ્ઠ છે એવી રાઈ તેના મગજમાં ભરાવા લાગી.

કુદરતી બક્ષીસોનો સમજપૂર્વકનો ઉપયોગ અને સાથેસાથે તેનું જતન કરતા રહીને પોતાને મળેલ પશુપંખી અને વનસ્પતિના પ્રાકૃતિક વારસાને સમૃદ્ધ કરી શકવાની કુદરતે પોતાને બુદ્ધિ અને શક્તિ બક્ષ્યાં છે, તેનાથી માણસને અભિમાનની નહીં પણ ગૌરવની લાગણી થવી જોઈએ. પણ માનવે તેનો ઉપયોગ કેવી રીતે કર્યો? પોતાની સુખસગવડ વધારવા માટે તેણે પ્રકૃતિમાં બેફામ હસ્તક્ષેપ કરીને તેનું સંતુલન વણસાડવા માંડ્યું. અને તેમ કરતાં કરતાં જન્મદાત્રી જેવી જે પ્રકૃતિમાંથી પોતે પેદા થયો છે અને જેમાંથી પોતાનું પોષણ મેળવી રહ્યો છે તે પ્રકૃતિથી દૂરને દૂર જતો ગયો.

પરિણામે પરિસ્થિતિ એવી થઈ ગઈ છે કે આસપાસ નજર કરતાં દિલમાં વેદના થાય છે. સગવડતાનાં નામે જાતજાતનાં એટલાં બધાં સાધનો માનવે પોતાની આસપાસ ખડકવાનું શરૂ કર્યું છે કે પ્રકૃતિ સાથેનો તેનો સંપર્ક લગભગ કપાઈ ગયો છે. પોતાની આસપાસ માનવે એવા પર્યાવરણનું નિર્માણ કરવા માંડ્યું છે કે જેની સર્વ પ્રકારની ગતિવિધિઓ પોતાના હાથમાં રાખી તેને મનફાવે તેમ મચડતો જાય છે. પૃથ્વી ઉપર માનવ જ અદ્વિતીય છે તેમ નહીં. ધરતીના ખોળે વિહરી કે વિકસી રહેલા સર્વ જીવ અનન્ય છે. તે બધાનો વારસો એક સમાન છે. કુદરતના મૂળભૂત

કાનૂન સર્વને એકસરખી રીતે લાગુ પડે છે. માનવની માફક તે બધાંને પણ આહાર, આશરા અને વૃદ્ધિની જરૂરિયાતો છે, આ વાત આપણે માન્ય રાખીએ. આ મનોવિલાસની બાબતો નથી પણ આપણા અસ્તિત્વના પાયાની વાતો છે તે સમજાશે.

ગુજરાતનો જ એક દાખલો આપું. નર્મદા બંધનું કામ શરૂ થતાં એક અતિ વિશાળ યોજના ગુજરાતની ધરતી ઉપર આકાર લઈ રહી છે. ગુજરાતના જનજીવનમાં એનાથી દૂરગામી ફેરફારો થશે. આ યોજનાની યોગ્ય સાચવણીની જે જવાબદારી આપણા ઉપર આવે છે તેના તરફ જરા જેટલી પણ શિથિલતા ચાલે ખરી? નર્મદાના સાવક્ષેત્રમાં આવેલા જંગલોનાં વૃક્ષો અવિચારીપણે કપાતા રહે તો જમીનનું જે ધોવાણ થાય અને ફલસ્વરૂપ બંધમાં માટી જમા થતાં જે અકલ્પ્ય પૂરણ થાય, તેના તરફ આંખમીંચામણા કરવા પાલવે? નર્મદા યોજનાથી આવનારી સમૃદ્ધિની સાથે સાથે આવા આવા અનેક પ્રશ્નોની વણઝર શરૂ થશે. તે માટે પર્યાવરણને જફા ન પહોંચે તેવા દીર્ઘદષ્ટિવાળા ઉપાયો શોધવામાં આપણી બુદ્ધિશક્તિ લગાવવી જોઈએ.

પર્યાવરણ અને પ્રકૃતિ-સંરક્ષણમાં આવી આવી પાયાની બાબતો આવે છે. માનવનું અસ્તિત્વ અને આબાદી તેની સાથે અભિન્નરૂપે સંકળાયેલાં છે તે ભૂલવું નહીં પોસાય.

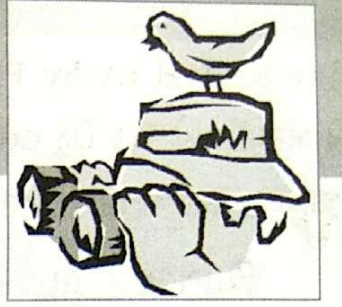
સ્ત્રોત : 'ચાતક' જુલાઈ-૮૪

વર્ષ ૨(૭) ક્રમાંક ૧૧

૧૪, જ્યંત સોસાયટી, રાજકોટ-૩૬૪૦૦૪

નિરીક્ષણ નોંધ

ભાવનગરની આસપાસ પક્ષીનિરીક્ષણ

ભાવનગરના નવાબંદર ખાતે પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૩૧-૮-૧૧ના રોજ ભાવનગરના નવાબંદર વિસ્તારમાં કાળી વાબગલી (Black Tern) ઉપરાંત જોયેલાં અન્ય પક્ષીઓની યાદી નીચે મુજબ છે.

શ્વેતપંખ કાળી વાબગલી (White-winged Black Tern) - ૧ (પ્રજનન પોશાકમાં)

કાશ્મીરી વાબગલી (Whiskered Tern) - ૧૨

કાળાપેટ કીચડિયો (Dunlin) - ૩૦+

શ્વેતપીઠ કીચડિયો (Curlew Sandpiper) - ૮

મોટો ગડેરો (Black-tailed Godwit) - ૨૦૦+

કાળાપગ કીચડિયો (Little Stint) - ૨૨

ઊલટી ચાંચ (Pied Avocet) - ૧

રાતાપગ (Common Redshank) - ૩૧

લીલાપગ (Common Greenshank) - ૧

નાનો લીલાપગ (Marsh Sandpiper) - ૨૦

નાની તુતવારી (Common Sandpiper) - ૨

નાનો હંજ (Lesser Flamingo) - ૨૦૦+

પીળીચાંચ ઢોંક (Painted Stork) - ૨

ચમચો (Eurasian Spoonbill) - ૧

ગજપાંઉ (Black-winged Stilt) - ૩

ભોંચ ચકલી (Ashy-crowned Sparrow

Lark) - ૪

રેત ચંડૂલ (Sand Lark) - ૨

શિયાળુ તારોડિયું (Barn Swallow) - ૧૦૦+

સફેદછાતી સંતાકૂકડી (White-breasted

Waterhen) - ૧ જોડ, ૨ બચ્ચાં સાથે

નાની ડૂબકી (Little Grebe) - ૨ (એક માળો

જેમાં એક સફેદ ઈંડું)

તલિયો

તેતર

(Painted Francolin) (અવાજ સાંભળ્યો)

દરિયાની મુલાકાત

તા. ૨૪-૭-૧૧ના રોજ તળાજા નજીકના સરતાનપર ગામ પાસેના દરિયાકાંઠાની મુલાકાત લીધી. પ્રવાસનો મુખ્ય હેતુ જળહળ (Indian Skimmer)ની હાજરી ચકાસવાનો હતો. કારણ કે, વર્ષો પહેલાં અહીં જળહળ નોંધાયેલાં. જળહળ તો જોવા મળ્યા નહીં, પરંતુ નીચે મુજબનાં પક્ષીઓ જોયાં.

અબલખ (Eurasian Oystercatcher) - ૪

રાતાપગ (Common Redshank) - ૨

મોટો ગડેરો (Black-tailed Godwit) - ૧

નાનો લીલાપગ (Marsh Sandpiper) - ૧

દરિયાઈ બગલો (Western Reef Egret) - ૨

ખલિલી (Eurasian Curlew) - ૧

પીળીચાંચ ઢોંક (Painted Stork) - ૧

વિક્ટોરિયા પાર્કની મુલાકાત

તા. ૩૧-૮-૧૧ના રોજ નૈતિક જોષી સાથે વિક્ટોરિયા પાર્કની મુલાકાત લીધી.

અહીં એક મટિયા લટોરા (Long-tailed Shrike)ને સુગરી (Baya Weaver)ના જૂના માળામાંથી સામગ્રી કાઢતા જોયો. નજીક જતા તે ઊડીને થોડે દૂર એક બાવળના ઝાડમાં ગયો. ત્યાં જઈને અવલોકન કરતાં જણાયું કે, તે માળો બનાવતો હતો જે આશરે ૧૨ ફૂટની ઊંચાઈ પર હતો.

આ જ દિવસે વિક્ટોરિયા પાર્કની આંબા નર્સરીમાં ગોઠવેલા સરુના છોડોની વચ્ચે જમીનથી ફક્ત દોઢ ફૂટ

ઉપર ફડકફુટકી (Ashy Prinia)નો માળો જોયો. તેમાં બે બચ્ચાં અને એક ઈંડું હતું.

કાળા જલમાંજરની નોંધ વિશે

‘વિહંગ’ના ગત અંકમાં શ્રી લાલસિંહભાઈ રાઓલના ‘માણ્યું તેનું સ્મરણ’માં તેઓએ સૌરાષ્ટ્રમાં કાળા જલમાંજર (Bronze-winged Jacana)ની કોઈ નોંધ થયેલી હોય તો જણાવવા અનુરોધ કરેલો. મેં તા. ૧૦-૦૮-૦૬ના રોજ જામનગર નજીકના રણજીતસાગર ડેમ પાસે એક કાળો જલમાંજર જોયેલો. મારી સાથે અશ્વિનભાઈ ત્રિવેદી, વત્સલ ત્રિવેદી અને ડૉ. ગૌરાંગ બગડા હતા. અશ્વિનભાઈએ તેની સારી તસવીરો પણ લીધેલી, જે આ સાથે ‘વિહંગ’ને મોકલાવું છું.

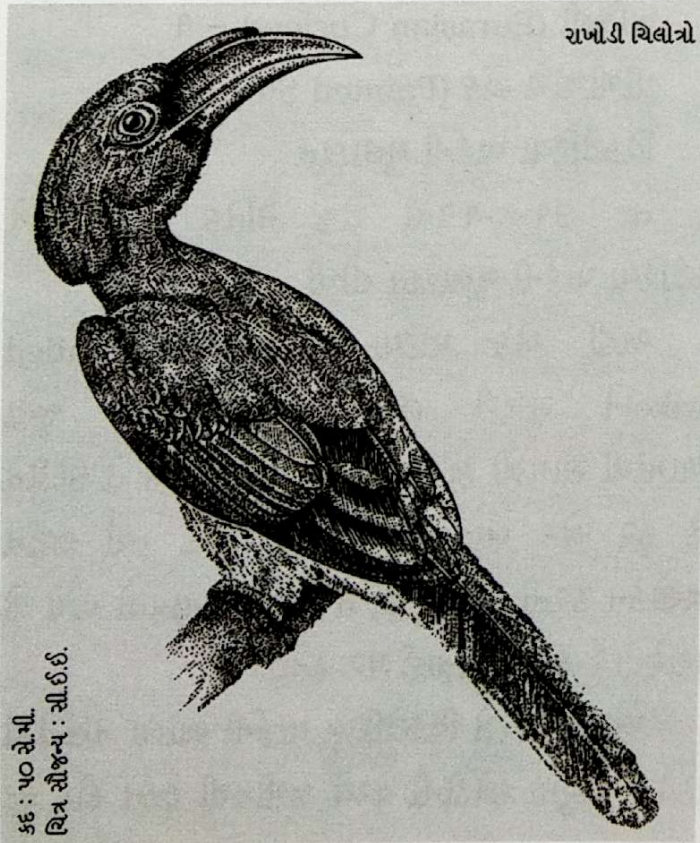
ડૉ. મૌલિક વરૂ

ફિઝીયોલોજી વિભાગ, ભાવનગર મેડિકલ કોલેજ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧

શામળાજીમાં ચિલોત્રો

તા. ૧૭-૧૦-૧૧ના રોજ હું શામળાજીમાં આવેલી એક ‘રેસ્ટોરન્ટ’માં રોકાયેલો હતો. સવારના

રાખોડી ચિલોત્રો

કદ : ૫૦ સે.મી.
ચિત્ર સૌજન્ય : સી.ઈ.ઈ.

સાત વાગે હું પક્ષીદર્શન કરી રહ્યો હતો. સૌ પ્રથમ મારું ધ્યાન બે તલિયા હોલા (Spotted Dove) પર પડ્યું. હું તેની તસવીર લઈ રહ્યો હતો, ત્યારે પાછળની બાજુએથી ૬ મોટાં પક્ષીઓ આવી લીમડા ઉપર બેઠાં. હું દોડીને સીધો ત્યાં ગયો. મેં મારા કેમેરા વડે તેનો ફોટો પાડ્યો. તે પંખીઓ ૫ મિનિટ બેઠાં. તે સૂર્યસ્નાન લેવા આવ્યાં હશે એવું મને લાગ્યું. આ પક્ષીઓને મેં પુસ્તક સાથે સરખાવતાં તે રાખોડી ચિલોત્રા (Indian Grey Hornbill) હોવાનું જાણવા મળ્યું.

પાટનગરમાં પિટ્ટા

ગાંધીનગરનો વાણિજ્યવિસ્તાર એવા સેક્ટર-૨૧માં હું ૨૨-૫-૧૧ના રોજ પક્ષીદર્શન કરી રહ્યો હતો, ત્યારે મને લીમડા ઉપર લીલા રંગનું કાબરથી થોડું નાનું એક પક્ષી નજરે ચડ્યું. તે પક્ષીને મેં કેમેરામાં કંડારવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તેના ચંચળ સ્વભાવને લીધે હું ઘણી વખતે નિષ્ફળ ગયો અને એક માત્ર નામનો ફોટો પાડી શક્યો.

ઘરે આવી ‘ધ બુક ઓફ ઇન્ડિયન બર્ડ્ઝ’ સાથે સરખાવતાં તે પક્ષી નવરંગ (Indian Pitta) નિકળ્યું. વાહનોથી ભરચક વિસ્તારમાં આવું દુર્લભ પંખી નિહાળતા હું આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો.

તિર્થરાજસિંહ એમ. જાડેજા

સેક્ટર-૨૧ બ્લોક નં. ૨૮/૪ “છ” ઘઈપ, ગાંધીનગર ૩૮૨૦૨૧

સાસણ, રાજપીપળા,

જામનગર, સુરત...

તા. ૧૧ જૂન, ૨૦૧૧ના રોજ હું, ડૉ. નિલય, શૈલેષ માસ્ટર તથા મિત્રોએ સાસણ ગીરની મુલાકાત લીધી. ચારે બાજુ નવરંગ (Indian Pitta)થી ગીર ગૂંજતું હતું. ગીરમાં પીળીપાટ નામની જગ્યા પાસે

પરદેશી કૂલુકંઠ (Eurasian Cuckoo) જોઈ આનંદ થયો. થોડી વારમાં તો તેણે બોલવાનું શરૂ કર્યું 'ક...કૂ, ક...કૂ'

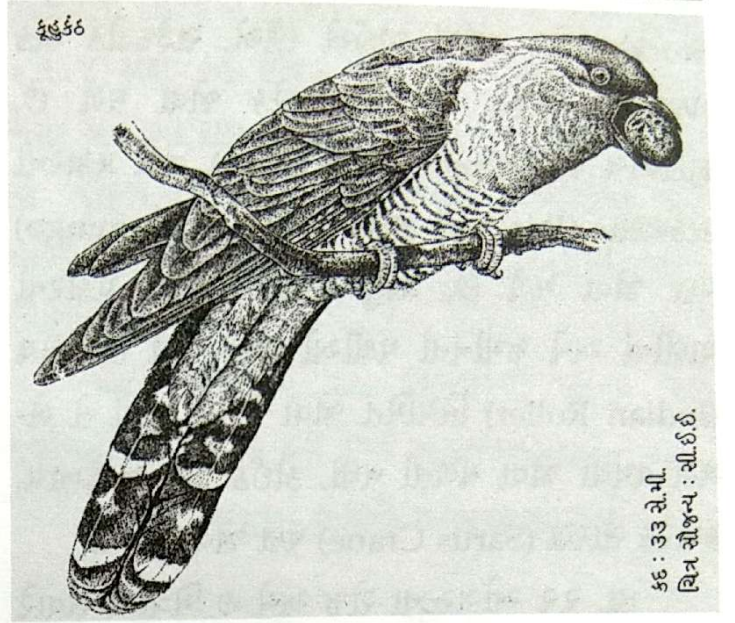
બધાં જ પક્ષી માળા બનાવવામાં વ્યસ્ત હતાં. પક્ષીઓના વિવિધ અવાજો સંભળાતા હતા. દૂધરાજ (Asian Paradise-Flycatcher)ના ચાર માળા જોવા મળ્યા. આ મુલાકાત પહેલા ૮ દિવસ પહેલા એક મિત્રની સાથે આવેલા ત્યારે વન દશરથિયા (Jungle Nightjar)ને રસ્તા પર આરામ કરતું જોયું હતું અને માર્ગદર્શકે કહેલું કે, "આ એની જ જગ્યા છે, પણ પ્રવાસીઓના ધસારા પછી એણે જગ્યા બદલી નાખી છે. આવું જ વન ઘુવડ (Mottled Wood Owl)નું ત્યાં થયું. ગીરમાં શ્વેતનયના (Oriental White-eye) ખૂબ જોઈ.

તા. ૨૧-૬-૧૧ના રોજ રાજપીપળાથી ૧૫ કિ. મી. સાકવાની આજુબાજુ પક્ષીનિરીક્ષણ કર્યું હતું. મારી સાથે પપ્પુ નીકમ હતા. ત્યાં પણ પરદેશી કૂલુકંઠ ખૂબ સાંભળી.

તા. ૨૬-૭-૧૧ના રોજ જામનગરથી ટ્રેનમાં આવતા સુરેન્દ્રનગર અને વિરમગામ વચ્ચે ભાસ્કરપરા ગામ પાસે ૧૧ સારસ જોયા.

તા. ૧૪-૮-૧૧ના રોજ ખીજડિયા અભયારણ્યમાં મોટી ચોટીલી ડૂબકી (Great Crested Grebe)ના ૧૧ માળા જોયા. બધાંમાં પક્ષી ઈંડાં સેવતાં જોવા મળ્યાં. આગળ જતાં ચાર કાળીડોક ઢોંક (Black-necked Stork) જોવા મળ્યા. બે બચ્ચાં અને બે વાલી. તા. ૧૫-૮-૧૧ના રોજ જામનગરથી ખંભાળિયાના માર્ગ પર આવેલ મોજપર ગામે જવાનું થયું. તો રસ્તામાં લગભગ ત્રીસેક જેટલી વર્ષા લાવરી (Rain Quail)અવાજથી ગણી. આગળ જતાં ગામ નજીક રસ્તામાં બે જોવા પણ મળી. મારી સાથે મારી પત્ની સરલા ને મારો દીકરો મીત

કૂલુકંઠ

પણ હતા. તેમણે બન્નેએ અવાજ તો સાંભળ્યો હતો, પણ પ્રથમ વાર જોતા રાજી થઈ ગયા. તેમની યાદીમાં એક નવું નામ ઉમેરાયું.

સુરતની આજુબાજુ છેલ્લાં ઘણાં વરસોથી જળમુરઘો (Water Cock) જોવા મળતો, પણ સુરતમાં જમીનના ધંધામાં તેજી આવતા બધું જ પર્યાવરણ ખૂબ જ ક્ષતિગ્રસ્ત થયું છે. આ વર્ષે સુરતની આજુબાજુમાં ક્યાંય જળમુરઘાના સમાચાર નથી.

મુકેશ એન. ભટ્ટ

સ્વયંસેવક, નેચર ક્લબ, સુરત

વડોદરા નજીકનાં

બે ગામની મુલાકાત :

અમે આશરે છેલ્લાં ૧૬ વર્ષોથી શ્રીપોર ટીંબી જે અમદાવાદ-મુંબઈ ધોરીમાર્ગથી ૪ કિ.મી. અને વડોદરાથી આશરે ૧૪-૧૫ કિ.મી. દૂર છે ત્યાં પક્ષીદર્શન તેમજ આકાશદર્શન માટે નિયમિત જઈએ છીએ. આ સ્થળે આજવા માર્ગથી અને વાઘોડિયા માર્ગથી જઈ શકાય છે. આ સ્થળે સિંચાઈ માટેનું વિશાળ તળાવ છે.

આ સ્થળે કાળીડોક ઢોંક (Black-necked

Stork) ત્રણેક વર્ષથી જોઈએ છીએ. સફેદડોક ઢોંક (White-necked Stork) ક્યારેક જોવા મળે છે. ફટીયાંચ ઢોંક (Open-billed Stork), ત્રણ પ્રકારની કાંકણસાર (Ibis) અને કોઈક વખત હંજ (Flamingo) પણ જોવા મળે છે. ઋતુ પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારનાં પાણીનાં અને જમીનનાં પક્ષીઓ જોવા મળે છે. ચાષ (Indian Roller) નિયમિત જોવા મળતાં હતાં તે બે-ત્રણ વર્ષથી જોવા મળતાં નથી. કોઈક વાર જ દેખાય. ક્યારેક સારસ (Sarus Crane) પણ જોવા મળે છે.

તા. ૨૨ ઓગસ્ટના રોજ અમે ૭ મિત્રોએ સવારે ૭ વાગ્યે આ સ્થળની મુલાકાત લીધી હતી અને નીચે મુજબનાં અગત્યનાં પક્ષીઓ જોયાં; પચરંગી સક્કરખોરો (Purple-rumped Sunbird), ઘણાં ફટીયાંચ ઢોંક અને તેનાં બચ્યાં, પીળીયાંચ ફૂલસુંઘણી (Tickell's Flowerpecker), લાલ ટપુસિયા (Red Munia), મોટો પાન કરકરિયો (Indian Reed Wabler). કુલ ૩૮ પક્ષીજાતિઓ નોંધી.

ત્યાર બાદ અમે આમોદર ગામે ગયા. આમલીનાં ચાર વૃક્ષો પર ફટીયાંચ ઢોંકના આશરે ૧૫૦ જેટલા માળા જોયા. કાજિયાના બે માળા પણ નજીકમાં જ હતા.

આ ગામની છેલ્લા ચાર વર્ષથી અમારા જૂથના મિત્રો મુલાકાત લે છે. ગયા વર્ષે વિશાળકાય વૃક્ષો સરપંચે કપાવી નાખ્યાં, ગામના લોકોનો વિરોધ હોવા છતાંય. આ વૃક્ષો પર પક્ષીઓ માળા કરતાં હતાં. ચાર આમલીનાં વૃક્ષો પ્રમાણમાં નાનાં છે. આ વૃક્ષોની નજીક ૫૦ ફૂટ ઊંચી પાણીની ટાંકી હોવાથી સરળતાથી માળાની ગણતરી કરી શકાઈ અને તસવીરો પણ લેવાનું શક્ય બન્યું.

શ્રીપોર ટીંબી ગામની જમીનો - ખેતરો - વેચાઈ રહ્યાં છે. વિવિધ પ્રકારના ઉદ્યોગો આ સ્થળે સ્થપાશે. વૃક્ષો અને હરિયાળી ઓછા થતાં જાય છે. જે જથ્થામાં -

સંખ્યામાં - પક્ષીઓ જોવા મળવાં જોઈએ તેટલાં પક્ષીઓ છેલ્લા ત્રણ વર્ષથી જોવા મળતાં નથી.

પર્યાવરણને કેન્દ્રમાં રાખીને વિકાસ કરવો જોઈએ. બાકી વિનાશની શક્યતાઓ જ વધે. હાલનો વિકાસ વિનાશ સર્જે છે.

ભૂપેશ, કલ્પના, અવી સબાવાલા, બકુલ શાહ, અરૂણ, વિક્રમ, ભાવિક, અમે સાત મિત્રોએ સવારના ૭થી ૧૧ વાગ્યા સુધી, આ બે ગામની મુલાકાત લીધી.

ભૂપેશ શાહ

'પરિવર્તન', બી-૪૬, ઈશ્વર શાંતિ સોસાયટી, કારેલીબાગ, વડોદરા-૩૯૦૦૨૨

ભાવનગરના જૂના બંદરે ધોમડા

તા. ૨૭-૧૨-૧૦ના રોજ સાંજે ૫.૧૫ના સુમારે ભાવનગર શહેરથી લગભગ દોઢથી બે કિ.મી. દૂર ખંભાતના અખાતમાં આવેલા જૂના બંદરે જવાનું થયું. પ્રથમ નજરે ઉજ્જડ લાગતા ઓછા પાણીવાળા દરિયાકાંઠે એક દૃશ્ય જોઈ આશ્ચર્ય થયું. લગભગ એકસાથે ૨૦૦થી ૨૫૦ની સંખ્યામાં ધોમડાની ત્રણ જાતો જોવા મળી. જેમાં, શ્યામશિર ધોમડો (Black-headed Gull), લડાખી ધોમડો (Brown-headed Gull) અને મોટો શ્યામશિર ધોમડો (Pallas's Gull) હતા. 'કી...યુ કી..યુ'ના નાદ કરતા આ શિયાળુ યાયાવર પક્ષીઓ ત્યાં આવતા લોકોને વધાવતા હોય તેમ હાથમાં કાંઈક ખાવાની વસ્તુ જુએ કે તરત જ તેમના માથે ચાકગતિથી ભ્રમણ કરવા માંડે. આ જોઈને કાગડા (House Crow) પણ મુલાકાતીઓના હાથમાં રહેલી ખાદ્યસામગ્રી છીનવવા આતુર થઈ હાથ સુધી પહોંચી જાય. અહીં આવતા લોકો ખાસ કરીને ગાંઠિયા લાવે છે. તેને ખાવાની સ્પર્ધામાં શ્યામશિર ધોમડા અને કાગડાની લડાઈ જોવાનો આનંદ અનેરો હતો.

પછીથી આ મનોરંજનમાં નિયમિત ભાગીદારી

નોંધાવવાનો ચસકો લાગ્યો. તેથી રજાના દિવસોમાં ત્યાં પહોંચી જતો અને કાંઈ ખાસ હિલચાલ જોવા મળે તો નોંધી લેતો. આ દરમિયાન જાન્યુઆરીના મધ્યભાગમાં આ યાયાવર મહેમાનોની સંખ્યા ૪૦૦થી ૪૫૦ જેટલી થઈ અને ગાંઠિયા તેમનો કુદરતી આહાર હોય તેમ તેના સ્વાદથી આનંદમાં મહાલતા અને અવાજ કરતા. આ દિવસો દરમિયાન એક તાજજુબભર્યું દૃશ્ય જોયું. શ્યામશિર ધોમડાનું ૫૦થી ૬૦નું ટોળું કોઈ ખાવાની વસ્તુ દેખાય કે તરત જ જહાજમાંથી નીકળતી મિસાઈલની માફક લક્ષ્મીદી આક્રમણ કરી રોટલીના ટુકડા, લોટની ગોળીઓ કે ગાંઠિયા જેવા ખાદ્યપદાર્થો છીનવી લે. આ દરમિયાન વગર આમંત્રણના મહેમાનો જેવા કે કાગડા અને સફેદ કાંકણસાર (Oriental White Ibis) પણ આવી જતા અને ધોમડા સાથે તેઓનું શીતયુદ્ધ થતું. શિયાળામાં થયેલા આ અદ્ભુત અનુભવોના દિવસો કેમ વીતી ગયા તેનો કાંઈ ખ્યાલ જ ના રહ્યો. ઉનાળાની શરૂઆત થતા જ ૨૦ માર્ચથી

ધોમડાની સંખ્યામાં ધરખમ ઘટાડા સાથે તે ફક્ત ૪૦થી ૪૫ જ રહ્યા. આ દિવસ બાદ આ મિત્રો છૂટા પડતા ગયા અને આ સમુદ્રકિનારો ફરીથી ઉજ્જડ થવા લાગ્યો. તા. ૧૩-૫-૧૧ બાદ કોઈ ધોમડા ન નોંધાયા અને ચારેક માસથી બંધાયેલા મિત્રતાના સંબંધમાં લાંબો વિરામ આવ્યો.

આ દરમિયાન આ વિસ્તારમાં અન્ય ૨૯ પક્ષીજાતિઓની નોંધ કરી જેમાં અસામાન્ય કાંઈ ન હતું.

ભાવનગરમાં કાળી કાંકણસારનું

નવું સરનામું

સામાન્ય રીતે વૃક્ષો પર માળા કરતી કાળી કાંકણસારે (Black Ibis) આધુનિક યુગમાં આધુનિક નિવાસસ્થાન શોધી કાઢ્યું છે. રોજબરોજના જીવનવ્યવહારમાં સામાન્ય થઈ ગયેલા મોબાઈલ ફોનના તરંગોના સંપર્ક માટે ઊભા કરવામાં આવેલા ટાવર પર તેણે નિવાસસ્થાન બનાવ્યું છે. ભાવનગર શહેરમાં ઊંચી

વાત વૃક્ષોની...

વૃક્ષો છે વનની વનશ્રી અને વૃક્ષો છે વન્યજીવના વરદાન. વૃક્ષો છે વસંતનાં વાણી તથા વૈભવ અને વૃક્ષો છે વર્ષાની વધામણી. વસુધાનું વલ્કલ છે વૃક્ષો અને વનેચરનો વિસામો વળી.

વૃક્ષો વરસાદ વરસાવી વનરાજીને વધારે છે. વિશેષતા છે વૃક્ષોની વાતાવરણને વિશુદ્ધ કરવાની. વટેમાર્ગને વહાલાં વૃક્ષ છે તો વિહરતા વિહંગને વૃક્ષ થકી વિશ્રાંતિ છે. વિશ્વમાનવના વિકાસમાં વૃક્ષોનો વિપુલ ફાળો છે.

વર્ષા માટે વલખાં નહિ, વરસોવરસ વધુ ને વધુ વૃક્ષો વાવી, વર્ષાને વધારીએ. વૃક્ષારોપણની વ્યર્થ વાતો નહિ, વખતસર વૃક્ષો વાવીએ. વૃક્ષ વિનાના વિશ્વની

વિઘાતક અસરોને વિચારશો તો વિવેકી બની વહાલથી વૃક્ષને વિકસાવશો. વસૂકતી વસુધાને વનરાઈથી વધારીએ. વિલાતાં વૃક્ષોના વલોપાત માટે વિલંબ કર્યા વિના વિશ્વવ્યાપી લઈએ વ્રત-વૃક્ષો વાવવાનું.

વૃક્ષ-વનસ્પતિ વાઢતાં વીસ વાર વિચારજો કે વિઘ્નહર્તા છે વૃક્ષો. વાણી મૂક વૃક્ષોની વિશ્વને શીખવે વિપત્તિમાં વિચલિત થયા વિના વિકસવાનું. વંશવેલ વધારતાં પહેલાં વૃક્ષો, વાડી-વેલ વધારજો અને વારસામાં વૃક્ષપ્રેમ વાવજો. એટલે જ વૃક્ષ-વાડી ને વગડો વહાલાં હતાં વૃંદાવનના વ્રજ-વિહારી વનમાળીને...

કિરણ માછી 'કર્મયોગી'

મુ. પો. વેળાવદર, કન્યા શાળા
તા. ગારિયાધાર, જિ. ભાવનગર.

ઈમારતની છત પર બાંધેલા કે ઊભા કરાયેલા ટાવર પર કાગડા (House Crow)ના માળા છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી નિયમિત જોવા હતા. છેલ્લાં બે વર્ષનાં અવલોકન દરમિયાન કાળી કાંકણસારના માળા પણ જોવા મળે છે. તેનો સફળ બચ્ચાંઉછેર પણ થાય છે. મોટે ભાગે એક ટાવર પર એક માળો હોય છે, પરંતુ જૂના બંદર જવાના રસ્તે આવેલા મોબાઈલ ટાવર પર એક સાથે બે માળા ગત વર્ષે નોંધેલા.

પતરંગાનો સામૂહિક રાતવાસો

તા. ૧૭-૫-૧૧ના રોજ સાંજે મારા મિત્ર સરવૈયા હિરેન સાથે ભાવનગરની ભાગોળે આવેલા મોતી તળાવ સ્મશાનઘાટ વિસ્તારની મુલાકાત લીધી. ત્યાં જવાનો હેતુ પક્ષીદર્શનની કોઈ નવી ઝાંખી થાય તે હતો. અહીં સેવાભાવી લોકો દ્વારા પક્ષીઓ માટે રોટલીના કટકા અને ગાંઠિયા અપાય છે અને પાણીની કુંડી ભરવામાં આવે છે. તેનો લાભ લેવા દરરોજ સાંજે છ વાગ્યાની આસપાસ સફેદ કાંકણસાર (Oriental White Ibis)નું ૩૦થી ૪૦નું ટોળું નિયમિત આવે છે. અચાનક અમારાથી ૫૦ ફૂટ દૂર બાવળિયામાં ઊતરતાં પથી ૭ પક્ષીઓ દેખાયા. ત્યાં નજીક જઈને જોતા ૭પથી ૮૦ જેટલા પતરંગા (Little Green Bee-eater) જમીન પર બેઠેલા જોયા. બાવળિયામાં બેઠેલા પતરંગા પણ ત્યાં આવીને બેસી ગયા. અમે શાંતિથી તેમનું અવલોકન કર્યું. એક કલકલિયો (White-breasted Kingfisher)અમારી બાજુમાંથી સાપની માસી (Skink) ઉપાડી ગયો અને આઠેક ફૂટ દૂર બેસીને ભોજનને વ્યવસ્થિત ચાંચમાં ઉઠાવી લીધું. ત્યાર બાદ, આસપાસમાં બે ત્રણ ટિટોડીઓ (Red-wattled Lapwing)ની ચહલપહલથી ઊડી ગયો. આ સમગ્ર સમય દરમિયાન પેલા પતરંગા વિશ્રાંતિ માણી રહ્યા હતા. સૂર્યાસ્ત થવાની સાથે બધા જ પતરંગા બે થી ત્રણ

ટોળામાં લગભગ દસ મિનિટમાં બાવળની કાંટમાં વિલીન થઈ ગયા.

નૈતિક આર. જોષી

તૃતીય વર્ષ બી.એસ.સી.(ઝૂઓલોજી),
સર પી. પી. સાયન્સ કોલેજ, ભાવનગર

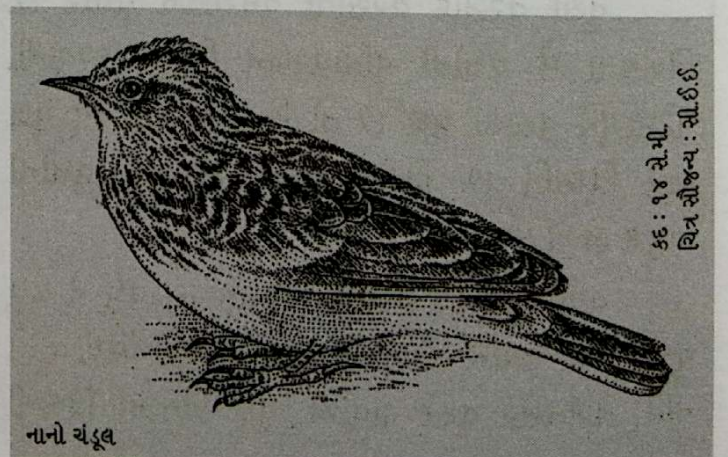
સલડીનું તળાવ

ગયા વર્ષની માફક આ વર્ષે પણ કપાસી (Black-shouldered Kite)નો માળો જોવા મળ્યો. જેમાં દૂરથી જ ત્રણ બચ્ચાં જોવા મળ્યાં.

તળાવમાં ભગતડાં (Common Coot) અને નાની ડૂબકી (Little Grebe)નો અવાજ મુદ્રિત કરતો હતો, ત્યાં અચાનક હિસકારા અને ફૂંફાડાને મળતો અવાજ આવ્યો. સહજ ડરથી હું આસપાસ જોવા લાગ્યો, ત્યાં તો પાનલવા (Painted Snipe)નો એક નર હિસકારા કરતો હતો અને સાથે તૂટેલી પાંખનું નાટક (Broken-wing phenomenon) કરતો હતો. ધ્યાનથી જોતા આગળનાં ઝાંખરામાં તેના બે બચ્ચાં જોવા મળ્યાં. આવું વર્તન પ્રથમ વાર જોયું.

નકલખોર ચંડૂલ

થોડા સમયથી નાના ચંડૂલના અવાજ મુદ્રિત કરું છું. નાના ચંડૂલ(Sykes's Crested Lark)ના ગાનમાં ભિન્નતા હોય છે અને તે અન્ય પક્ષીઓની ખૂબ જ સુંદર રીતે નકલ કરે છે. તેના દ્વારા નકલ થયેલાં પક્ષીઓનાં

નાનો ચંડૂલ

ક્રમ : ૧૪ સે.મી.
ચિત્ર સૌજન્ય : સી.ઈ.ઈ.

નામ નીચે મુજબ છે. ચંડૂલ પરિવારના સર્વે સભ્યો સારા ગાયક હોય છે.

(‘માર્કીંગ’ કરેલા પક્ષીઓના અવાજની, ચંડૂલ ધ્વારા થયેલી નકલ મેં મુદ્રિત કરેલી છે. હજી ધ્વનિમુદ્રણ ચાલુ છે. બાકીના અવાજ ચંડૂલને નકલ કરતા સાંભળ્યા છે.)

૧. કાળિયો કોશી*	Black drongo
૨. શ્વેતપૂંછ તુતવારી*	Green Sandpiper
૩. નાની તુતવારી*	Common Sandpiper
૪. ટિટોડી*	Red-wattled Lapwing
૫. વગડાઉ ટિટોડી*	Yellow-wattled Lapwing
૬. ચકવો*	Stone-Curlew
૭. થોરિયું લેલું*	Common Babbler
૮. લાલભાલ ફુટકી*	Rufous-fronted Prinia
૯. ફુટકી*	Plain Prinia
૧૦. ચાતક*	Pied Crested Cuckoo
૧૧. બુલબુલ*	Red-vented Bulbul
૧૨. ભોંયચકલી*	Ashy-crowned Finch-Lark
૧૩. આગિયો ચંડૂલ*	Indian Bushlark
૧૪. અગન ચંડૂલ*	Singing Bushlark
૧૫. વર્ષા લાવરી*	Rain Quail
૧૬. મોટી લાવરી*	Common Quail
૧૭. નાનો પતરંગો*	Green Bee-eater
૧૮. સુગરી*	Baya Weaver
૧૯. દરજીડો*	Common Tailorbird
૨૦. શોબિગી	Common Iora
૨૧. ખેતરિયો ચંડૂલ	Rufous-tailed Lark
૨૨. લીલાપગ*	Common Greenshank
૨૩. સૂડો	Rose-ringed Parakeet

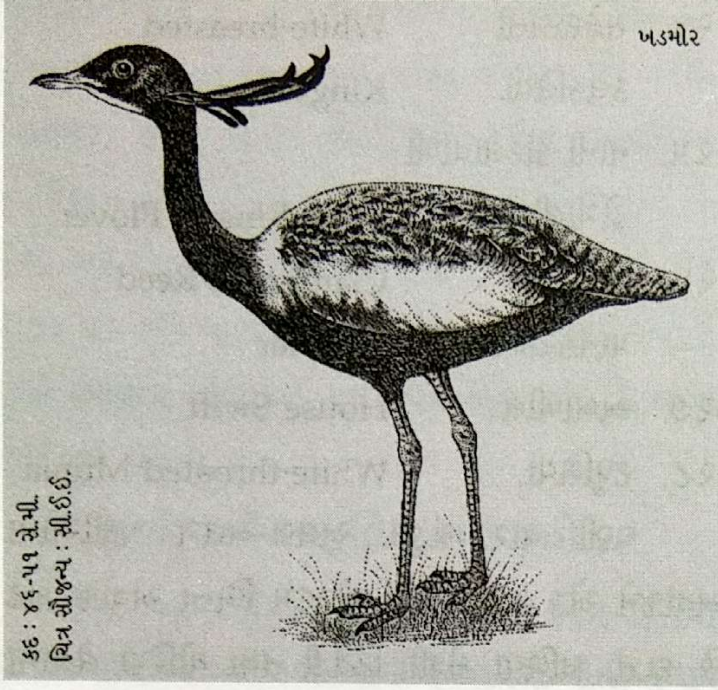
૨૪. સફેદછાતી	White-breasted Kingfisher
૨૫. નાની કાંઠલાવાળી	Little Ringed Plover
૨૬. મોટે	Clamorous Reed Warbler
૨૭. અબાબીલ	House Swift
૨૮. ટપુશિયા.	White-throated Munia

ઘણી વાર ચંડૂલ અલગ-અલગ પક્ષીઓના અવાજને એક સાથે બોલી એકદમ ભિન્ન અવાજ કાઢે છે. દા.ત. કાળિયા કોશી, ટિટોડી તથા થોરિયા લેલાના ચેતવણીના અવાજો સળંગ બોલે છે. ખિસકોલીનો અવાજ પણ સારી રીતે નકલ કરે છે. અમુક ધ્વનિમુદ્રણમાં પક્ષીના અવાજ એક પછી એક ક્રમશઃ ગોઠવીને બોલે છે. દા. ત. ચકવો, કાળિયો કોશી, ટિટોડી, થોરિયું લેલું વગેરેના અવાજો ક્રમમાં ગોઠવી બોલતું હોય તેવું લાગે. ઘણી વાર, કેટલાં વિચિત્ર અવાજ કાઢે છે.

શ્રી ગજેન્દ્રભાઈ સાહેબ પાસે સાંભળ્યું હતું કે, વર્ષો પહેલા ચંડૂલ કુળનાં પક્ષીઓને પાળી તેને શાસ્ત્રીય સંગીતનું પ્રશિક્ષણ આપતા હતા. ઘણી વાર પક્ષી-નિરીક્ષણ કરતાં હોઈએ ત્યારે આકાશમાં સ્થિર ઊડતું ચંડૂલ ચોક્કસ તેની નકલ દ્વારા વિચારતા કરી મૂકે છે. હજી ચંડૂલોનું અવાજ મુદ્રણ ચાલુ જ છે.

અમરેલીમાં ખડમોરની નોંધ

૧૦ વર્ષ પૂર્વે (૧૯૯૦-૧૯૯૧) અમરેલી નજીક (૨૦ કિ.મી.) ટીંબલાની વિડીમાં ખડમોરની નોંધ કરવામાં આવી હતી. (રસિકભાઈ ચાવડા, ધારી પાસેથી જાણ્યું). અમરેલીમાં જ્યાં હાલ વસાહત છે, તેવા સિવિલ હોસ્પિટલના પાછળના ભાગમાં ૧૯૯૦ની આસપાસ ડૉ. વત્સલ વછરાજાની (દાંતના ડૉક્ટર છે જે હાલ

બેંગલુરુ છે)એ જોયો હતો. તેઓએ ભદ્ર ગજેન્દ્ર સાહેબ અને આર. સી. મહેતાને જણાવ્યું હતું પણ ફરી ત્યાં જોવા ન હતો મળ્યો. ત્યાર બાદ, અમારાં ગામ નજીક ભરસડાની વિડીમાં શ્રી ચિકુભાઈ વોરા (સુરેન્દ્રનગર)એ ૧૯૮૫માં જુલાઈની ૩૧ ૨૨ દરમિયાન ખડમોરની નોંધ કરી હતી.

૨૧-૪-૧૧ના રોજ હું મારા સંબંધીને ત્યાં રોકાવા ગયો હતો. ત્યાં નજીક વિડીમાં પક્ષીનિરીક્ષણ માટે ગયા. ત્યાં ખૂબ જ મસ્ત તલિયા તેતરના (Painted Francolin) 'ઘઉં દળુ કે કાંકરો' (આ વાક્ય ભાનુભાઈ પાસેથી સાંભળ્યું હતું.) એવો અવાજ સાંભળતો હતો. તે મુદ્રિત કર્યો એ સમયે અન્ય પક્ષીઓ સાથે ખડમોર (Lesser Florican)ના નરને પણ જોયો, જે આમતેમ નજર ફેરવતો, વળી પાછો ઘાસમાં સંતાઈ જતો. ખૂબ જ આશ્ચર્ય, આનંદ અને ઉત્સાહની લાગણી અનુભવી. ઘડીભર જોયો. તેની કાળી કલગી જોઈ શકાણી. ખૂબ જ મજા આવી. કુલ ચાર દિવસમાં ૨૧-૭-૧૧ અને ૨૩-૭-૧૧ના રોજ એમ બે જ વાર ખડમોર (નર જ જોયા) જોવા મળ્યો. આ વિસ્તારમાં અમુક ભાગમાં છૂટાંછવાયાં

વૃક્ષો બાદ કરતાં સારું એવું ઘાસિયું મેદાન છે. ત્યાં સ્થાનિક લોકો (ભરવાડ અને ખેડૂતો) ને ફોટા બતાવતા "હા આ જોવા મળે છે", એવું જાણવા મળ્યું. આ સિવાય અન્ય ત્રણ વીડીમાં શોધ કરી પણ ત્યાં જોવા ન મળ્યા. ફરી વાર ૭-૮-૧૧ અને ૧૪-૮-૧૧ના રોજ ગયો ત્યારે જોવા ન મળ્યા, પણ ૨૪-૮-૧૧ના રોજ ત્યાં ઘાસમાં તલિયા તેતરના અવાજ બાદ ખડમોર તો 'ટ..ટટ રરર...' એવો અવાજ આવ્યો. અવાજ મુદ્રિત પણ થયો.

વરસડાની વીડી

વરસડાની વીડીમાં નિરીક્ષણ દરમિયાન ત્યાં વગડાઉ ભડકિયું (Rock Bushquail) જોયું. તેનો અવાજ પણ મુદ્રિત કર્યો. સાથે રાખોડીપગ બિલબટેર (Barred Buttonquail)નો 'મોટર-સાઈકલ' જેવો મસ્ત અવાજ 'ટ.ટ. ર ર ...ર' પણ મુદ્રિત કર્યો.

પાનસુગરીના માળા

પાણી ભરેલા ખાડામાં ઊગેલાં પાનમાં પાનસુગરીના ઘણા માળા જોયા. સાથે ખાલી માળાની તાકમાં ટપૂશિયા (White-throated Munia) પણ આંટાફેરા મારતાં હતાં. તેને પાનસુગરીના નર દૂર ભગાડતા જોવા મળ્યા.

જોષી વિરલ એ.

બસ સ્ટેન્ડ પાસે, મુ. સલડી, તા. લિલિયા, જિ. અમરેલી-૩૬૫૫૩૫

ગોંધ અને કાગડા

તા. ૬ જુલાઈ'૧૧ની બપોરે આશરે ૧૨.૩૦ વાગ્યાની આસપાસ, જ્યારે હું અમદાવાદમાં ૧૩૨ ફૂટ રીંગ રોડ પર, જી. એમ. ડી. સી. મેદાનની પાસેથી પસાર થઈ રહ્યો હતો, ત્યારે અચાનક મારી જમણી તરફથી એક મોટું પક્ષી ઊડીને, મારી ગાડીના આગલા કાચ પાસે થઈને ડાબી તરફ જતું રહ્યું. પ્રથમ નજરે મેં માન્યું

ચાતકનું બચ્ચું

ગાંધીનગર આસપાસના વિસ્તારોમાં દર વખતની જેમ આ વખતે પણ ૧૯મી મે ૨૦૧૧ના રોજ ચાતક જોવા મળ્યું. ગાંધીનગરના શહેરી, ગ્રામ અને વનવિસ્તારોમાં ચાતક જોવા મળે છે.

૧૩ ઓક્ટોબર '૧૧ના રોજ ઇન્દ્રોડા પ્રકૃતિ ઉદ્યાન ખાતે આવેલા આરામગૃહ નજીકના નદીના કોતરમાં લીમડાના ઝાડ પર આશરે ૧૨ ફૂટ ઊંચે વન લેલા (Jungle Babbler)નો માળો હતો. તેમાં લેલાનાં બે બચ્ચાં હતાં અને એક બચ્ચું ચાતકનું હતું. ચાતકનું બચ્ચું અન્ય બચ્ચાં કરતા કદમાં થોડુંક મોટું હતું.

ખાવામાં ચાતકનું બચ્ચું ખૂબ જ ઉતાવળુ હતું. ચાતકનું બચ્ચું થોડાક દિવસ બાદ માળાની બહાર આવવા લાગ્યું હતું. ઘણી વાર ચાતકનું બચ્ચું માળો છોડીને બીજા ઝાડ પર જતું રહેતું અને લેલાં પણ માળામાં રહેલાં અન્ય બે બચ્ચાંને ખવડાવા લાગે ત્યારે તે પાછું માળામાં આવી જતું. તે સમયગાળામાં લેલાં તેને મારતાં અને ઘણાં બધાં લેલાં ભેગા થઈને અવાજ કરવા લાગતાં. જ્યારે ચાતકનું બચ્ચું માળામાં બેસી જાય ત્યારે બધાં શાંત થઈ જતાં. પછી લેલાં ત્રણેય બચ્ચાંને ખવડાવવા લાગતાં હતાં, આ ત્રણેય બચ્ચાંને ખવડાવવા માટે કુલ છ લેલાં સાથે મળીને ફરતાં હતાં. મોટા ભાગે લીલા રંગની ઈયળ લાવતાં હતાં, ક્યારેક માખી-ભમરી પણ જોવા મળતી હતી.

૧૭-૧૧-૧૧ના રોજ સવારે ૮.૩૦ વાગ્યે માળામાંથી ચાતકનું બચ્ચું બહાર આવ્યું. તેને જોઈને અન્ય બે બચ્ચાં પણ બહાર આવી ગયા. પછી આસપાસનાં ઝાડ-ઝાડી-ઝાંખરામાં જ રહેતાં જણાયા.

ગયા વર્ષે પણ આવું જ જોવા મળ્યું હતું.

નીલપુચ્છ પતરંગો

ગાંધીનગર નજીક આવેલી સાબરમતીનાં કોતરો

તસવીર : મુદ્દિત મહેતા

કે તે ઢેલ હશે. પણ તરત જ ખ્યાલ આવ્યો કે તે ઢેલ નહીં પણ ગીધ હતું. મેં ગાડીને થોભાવી અને મેદાનમાં નજર કરી તો તે ત્યાં બેઠેલું હતું. અંદર જઈને જોતાં આશરે ૨૦ જેટલાં સફેદપીઠ ગીધ (Whited-backed Vulture)ને જોઈને ખૂબ જ રોમાંચ થયો. તે વખતે કેમેરા સાથે નહિ હોવાથી અને ઠીકરા મુદ્દિતને શાળાએથી લેવાનો સમય પણ થયો હોવાથી ત્યાંથી નીકળી ગયો. આશરે દોઢેક કલાક પછી કેમેરા, મુદ્દિત અને ઝાંખનાની સાથે ફરી ત્યાં પહોંચી ગયો. આ વખતે ગીધ જે નીચે બેઠેલાં હતાં તે જોવાં ન મળ્યાં. આજુબાજુના વિસ્તારની તપાસ કરતાં તે આસપાસ આવેલાં નીલગિરિ ઉપર છુટાછવાયાં બેઠેલાં જોવા મળ્યાં. અહીં એક વિશેષ વાત એ જોઈ કે આ ગીધોને કાગડા હેરાન કરી રહ્યા હતા. નીલગિરિની ડાળી ઉપર બેઠેલાં એ ગીધને ત્યાં રહેલા કાગડા વારેવારે ઊડીને ચાંચ મારીને ભાગી જતા હતા. ગીધ તેની પરવા કર્યા વગર બેસી રહ્યાં હતાં. મુદ્દિતે ખૂબ સુંદર રીતે આ પક્ષીઓને તેના કેમેરામાં ઝડપ્યા. ત્યાર બાદ થોડો સમય ત્યાં પસાર કરીને અમે પાછા ફર્યા.

ભસ્માંંગ મહેતા

૧૧, સાકેત બંગ્લોઝ, તક્ષશિલા એપાર્ટમેન્ટની બાજુમાં, વસ્ત્રાપુર, અમદાવાદ-૧૫

નીલપુચ્છ પતરંગી
ક્ર. : ૨૩-૨૬ સે.મી.
ચિત્ર સૌજન્ય : સી.ઈ.ઈ.

જૈવિક વૈવિધ્યનું સારું આશ્રય સ્થાન છે.

દર વર્ષની જેમ આ વર્ષે પણ સંત સરોવર નજીકનાં નદીનાં કોતરોમાં આવેલી ભેખડોમાં નીલપુચ્છ પતરંગા (Blue-tailed Bee-eater)ના ૮૫થી ૧૦૦ જેટલા માળા, તારીખ ૨૫મે, ૧૧ના રોજ જોવા મળેલા. આ માળાવસાહત ગત વર્ષો કરતા ઘણી મોટી હતી.

ભૂતકાળનાં વર્ષોમાં નદીનાં કોતરોમાં છૂટાછવાયા માળા નોંધાયા હતા.

આ વિસ્તારમાં અમે અવારનવાર પક્ષીનિરીક્ષણ માટે જતા હોઈએ છીએ. આ દરમિયાન તારીખ ૧૨જૂન, '૧૨ના રોજ આ માળાવસાહતમાં કાગડા (House Crow) અને શિકરા (Shikra) જેવાં પક્ષીઓ બખોલ પાસે એકધારા ઊડીને (hovering) બખોલમાંથી પતરંગાનાં બચ્ચાંને બહાર કાઢીને તેનો શિકાર કરતાં નજરે ચઢ્યાં. કાબર (Common Myna) પણ આવું જ કરતાં નજરે ચડી.

ડાંગ જિલ્લામાં આવેલા ચીમલી ગામ નજીકના વિસ્તારોમાં અમે તારીખ ૨૮/૩૦, મે, ૨૦૧૦ના રોજ ગીધની વસ્તીગણતરી માટે ગયા હતા. આ વિસ્તારની મુલાકાત દરમિયાન સામાન્ય રીતે દરેક વિસ્તારોમાં જોવા મળી રહેતો કાગડો અહીં થોડોક અલગ રંગનો જોવા મળ્યો. તે આછા ધૂળિયાસફેદ રંગનો હતો.

ભાવનગર જિલ્લાની ક્ષેત્રીય મુલાકાતમાં એક દિવસ બસ મારફતે પ્રવાસ કરતો હતો. વલ્લભીપુર ગામ પહેલા કપાસના ખેતરમાં શેઠા પર ૪ ટિટોડી. (Red-wattled Lapwing) નજરે ચડી જેમાં એક ટિટોડી આછા સફેદ રંગની જણાઈ (આ દૃશ્ય ચાલુ બસે નિહાળેલું).

ઈર્શાદ ઠેબા

ગીર ફાઉન્ડેશન, બ્લોક નં ૧૧૮/૧" ૨",
સેક્ટર નં. ૨૧, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૧

રાતી સંતાકૂકડી

તા. ૧૮-૧૦-૧૧ના રોજ સવારે એક ગામવાસીના ઘરમાં એક પંખી આવી પહોંચ્યું. બાદમાં એનાથી ઊડી ન શકાયું. પંખી લઈ મારા ઘરે આવી મને તે સોપ્યું. જોતાં, પંખી રાતી સંતાકૂકડી (Ruddy-brested Crake) જણાયું. પંખી સંપૂર્ણ સલામત લાગ્યું, કોઈ ઈજાનાં નિશાન ન જણાયા, પણ પગ માંડીને ઊભું રહી શકતું ન હતું. કદાચ 'ડિહાઈડ્રેશન'ને કારણે આવું થતું હશે, એવું માની તેને ટોટી દ્વારા સાદું પાણી અને થોડું ખાંડનું પાણી પાચું. બાદમાં વધુ સારવાર માટે સુરત નેચર કલબના સ્વયંસેવક દક્ષેશને સોપ્યું.

તા. ૨૨-૯-૧૧ના રોજ પ્રો. અનિલભાઈ ભટ્ટ સાથે આણંદ જતી વખતે ભરૂચ-જંબુસર મુખ્ય માર્ગની બાજુમાં એક સૂકા ઝાડ ઉપર બાદશાહ શકરો (Eurasian Sparrow Hawk) તેમજ ત્યાંથી આગળ વીજળીના થાંભલા ઉપર અને બાદમાં લીમડાના ઝાડ ઉપર એક નાનો ટીસો (Common Buzzard) જોયો. (અમે બેઉએ આ બન્ને પક્ષી પ્રથમ જ વાર જોયાં). આખા રસ્તે ચાસ (Indian Roller) અને મટીયો લટોરો (Long-tailed Shrike) ખૂબ જ સારી સંખ્યામાં જોયા. ગણતરી કરીએ તો એક પ્રકારનાં પક્ષીની સંખ્યા દોઢસોથી પણ વધી જાય. ત્રણ સાપમાર (Short-toed

Snake-Eagle) ઊડતા જોયા. જંબુસર-વડોદરા માર્ગ ઉપર વીજળીના તાર ઉપર બે કાશ્મીરી ચાસ (European Roller) જોયા.

તા. ૫-૯-૧૧ના રોજ સવારે મિત્ર ગોલ્ડી ગાંધીના ઘરે જવાનું થતાં ત્યાં બગીચાના પરિસરમાં શિવ-જટાનાં ફળ ખાતા પોપટ (Rose-ringed Parakeet) જોયા. સાત મિનિટ દરમિયાન તેણે ત્રણ ફળ ખાધાં. આ ઘટના મેં પ્રથમ વાર નિહાળી. 'સામાન્ય વૃક્ષો' (પ્રકાશક-નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ ઓફ ઇન્ડિયા)ના લેખક ડૉ. એચ. સંતપાઉના જણાવ્યા મુજબ શિવ-જટાનાં ફળ છોલતાં કે ખાતાં હાથમાં કે જીભ અને મોંમાં બળતરા થાય છે.

યોગેશ છગનલાલ પટેલ

ટેકરી ફળિયા, મુ.પો. પાલ, સુરત-૩૯૪૫૧૦

દાણા ખાતો ખેરખટ્ટો

તા. ૨૧-૮-૧૧ના રોજ કાઈસ્ટ કોલેજ સામે ચબૂતરામાં મેં અને રાજદીપે લીલા રંગનું 'લવ બર્ડ' ચણતા જોયું. કાઈસ્ટ કોલેજમાં પાંજરામાં 'લવ બર્ડ' રાખવામાં આવેલાં છે, તો કદાચ ત્યાંથી છટકી ગયેલું હોય તેવી શક્યતા છે. સાથે એક ખેરખટ્ટા (Indian Treepie) ને પણ ચણતા જોયો. આ પહેલાં ખેરખટ્ટાને અનાજ ચણતા જોયેલો નથી. તપાસ કરતાં જાણ્યું કે, અનાજમાં ચોખા, બાજરો અને જાર નાખવામાં આવે છે.

તા. ૨૨-૧-૧૧ના રોજ અમદાવાદમાં યુનિવર્સિટી પાસે કાબર (Common Myna)ને મંકોડા ખાતાં જોઈ આ પહેલાં કાબર મંકોડા ખાય એવું જોયેલું કે વાંચેલું નથી.

તા. ૨૮-૩-૧૧ના રોજ પાલડી વિસ્તારમાં ખિસકોલીને મોરનાં પીછાંના મૂળનો સફેદ ભાગ ખાતાં જોઈ. ડૉ. ગિરીશ જાથર સાથે વાત કરતાં એમણે કહ્યું,

પ્રોટીનની ઊણપ આ વર્તણૂક માટે જવાબદાર હોઈ શકે. તા. ૧૦-૩-૧૦ના રોજ 'સફારી' દરમિયાન ગીરમાં જ કાળા ઢોંક (Black Stork) જોવા મળેલા. (સ્થળ અને સંખ્યા જણાવવા જરૂરી ગણાય - સં.)

છારીટંટમાં પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૨૫ અને ૨૬-૬-૧૧ના રોજ કચ્છમાં છારીટંટ જવાનું થયું. બે દિવસ દરમિયાન પક્ષીઓની યાદી નીચે મુજબ થઈ.

- મોટો હંજ (Greater Flamingo) - ૭૦૦૦+
- કાળીપૂંછ ગડેરા (Black-tailed Godwit) - ૨૦૦૦+
- પીળીચાંચ ઢોંક (Painted Stork) - ૩૫૦
- સફેદ કાંકણસાર (Oriental White Ibis) - ૩૫
- ગજપાંઉ (Black-winged Stilt) - ૭૦
- નાની કાંકણસાર (Glossy Ibis) - ૧૫
- કાળીડોક ઢોંક (Black-necked Stork) - ૨
- બદામી બટાવડા (Chestnut-bellied Sandgrouse) - ૫૭

- ઘોળી વાબગલી (Gull-billed Tern) - ૨૦
- મોટી વાબગલી (Caspian Tern) - ૩
- ઊલટી ચાંચ (Pied Avocet) - ૧

બે દિવસના અદ્ભુત પ્રવાસ માટે 'કચ્છ નેચર ક્લબ' અને શ્રી અશ્વિનભાઈ પોમલના આભારી છીએ.

ધેવત હાથી, જાનકી હાથી

એ-૩, પ્રતિષ્ઠા એપાર્ટ, શ્યામલ ચાર રસ્તા, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-૧૫.

રાજપીપળાનો પોપટ

અમદાવાદ ખાતે 'સ્પીપા' સેટેલાઈટ રોડ પાસે રાજપીપળાના પોપટ (Alexandrian Parakeet) નિયમિત દેખાય છે.

રાજકોટ-૩૬૦૦૦૧

૩૮-બી, પર્લકુટી સોસાયટી, કાલાવડ રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૧

રતનમાળમાં ટીકલનો કસ્તૂરો

તા. ૨૩ ડિસેમ્બર '૧૦ના રોજ દેવગઢ-બારિયાથી પૂર્વમાં આવેલા સાગટાળાના એક ડેમ પર પક્ષીનિરીક્ષણ માટે નીકળ્યો. અહીં ૬ જેટલી બતક જોઈ સંતોષ મેળવ્યો. અન્ય કોઈ પક્ષી હાથ ન લાગતાં થોડી નિરાશા વ્યાપી. આખરે મેં પીપરગોટાના સરપંચ અરવિંદ વાખલાને ફોન કર્યો અને જણાવ્યું કે, “મારી જંગલી મરઘો જોવાની ઇચ્છા છે.” વર્ષોથી એ મારા ભોમિયાની ભૂમિકા ભજવે છે. “તેવો મરઘો હમણાં મળી શકશે નહીં,” એમ કહી એમણે ટૂંકાવ્યું. “પરંતુ અહીં એક મોટું બાજ જેવું પક્ષી આવે છે, જો તમારે જોવું હોય તો આજે જ આવી જાવ.” તેમણે ઉમેર્યું. તુરંત જ કંજરા જવા નીકળ્યો. કારને નીચે જ થોભાવી પગપાળા પક્ષી જોતો પીપરગોટા પહોંચ્યો. ત્યાંથી એક માણસને લઈ શિવમંદિર તરફ જવા નીકળ્યો, પરંતુ હાથમાં કશું આવ્યું નહીં. સાથે રહેલા ભોમિયાએ કહ્યું કે, “ચાલો આપણે નીચે તરફ જઈએ. અહીં ક્યારેક ઘુવડ જોવા મળી જાય છે.” તેના સૂચનનો સ્વીકાર કરી ઢાળ ઊતરવા લાગ્યો. અહીં રસ્તામાં વાદળી ઝાંખવાળું કાળા રંગનું એક પક્ષી જોવા મળ્યું. તેની તદ્દન નજીકમાં બીજું પણ એક પક્ષી ચણી રહ્યું હતું. હું તેનું બરાબર નિરીક્ષણ કરવા તેની નજીક સરક્યો. પેલું પક્ષી ત્યાંથી ઊડી વડના ઝાડ પર બેઠું. મેં તેની તસવીર ઝડપી તેનું વ્યવસ્થિત નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો. ત્યારે જણાયું કે એ પક્ષી ટીકલના કસ્તૂરા (Tickell's Thrush) નો નર છે. ચાંચ, પગ પીળા. અન્ય પક્ષી અપુખ્ત હોવાનું જણાયું.

હું અહીં તમામ પક્ષીપ્રેમીઓનું ધ્યાન આકર્ષિત કરી રહ્યો છું કે, આ પક્ષી રૂદ્રપ્રયાગ જિલ્લામાં આવેલી મંદાકિની નદીના કિનારે વાંસવાડા, ભીરીથી લઈને ગુપ્તકાશી, ત્રિજુગીનારાયણ સુધી માર્ગથી લઈને

ઓગસ્ટ મહિના સુધી અવશ્ય જોવા મળી જાય છે. અહીં જ તે પ્રજનન કરે છે. ઉપરાંત, આ પક્ષી ઋષિકેશથી નરેન્દ્રનગર વચ્ચેના જંગલમાં તથા દહેરાદૂનથી ચકરાતા જતા કાલસીના જંગલમાં અવારનવાર જોવા મળી જતું હોય છે.

તારીખ ૩ ફેબ્રુઆરી '૧૧ના રોજ પરિએજ પક્ષીનિરીક્ષણ માટે જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં સાબરમતી નદીનો પુલ વટાવી ડાબી બાજુએ આવેલ શાહવાડી તરફ પક્ષીનિરીક્ષણ કરવાનું ચાલુ કર્યું. અહીં ઠંડીમાં પોતાના શરીરને તપાવી રહેલ ફુત્કી જેવા પક્ષીને જોયું. લીલી ઝાંચવાળા પીળા પોશાક પર ખભા (પ્રાથમિક પીંછા) પર અર્ધગોળાકાર બે પટ્ટા, માથા પર લીલી ઝાંચ સાથે રાખોડી રંગના પટ્ટા, પેટનો ભાગ પીળાશ પડતો સફેદ, પગ, ચાંચ કાળા રંગના, પીળી ઝાંચવાળી સફેદ ભમર (supercillium), આંખની પટ્ટી (eye-strip) લીલી ઝાંચવાળી રાખોડી હતી. સંદર્ભ ગ્રંથો તપાસતાં તે ઉત્તરાખંડી ફુત્કી (Large - crowned Leaf Warbler, *Phylloscops occipitalis*) હોવાનું જણાયું.

રજની ત્રિવેદી

૨૨-સી, મંગલદીપ ફ્લેટ, જોધપુર ગામ પાસે, અમદાવાદ-૧૫

ધારીની આસપાસ પક્ષીનિરીક્ષણ

ઓગસ્ટ-સપ્ટેમ્બર-'૧૧નું ધારીની આસપાસના ગીર વિસ્તારનું મારું પક્ષી નિરીક્ષણ નીચે મુજબ છે.

તા. ૪, ૫ ઓગસ્ટ '૧૧ : ખોડિયાર ડેમથી ડાંગાવદર જવાનો જંગલમાર્ગ કે જે ઘોરડવન તરીકે ઓળખાય છે; ત્યાં અંદરના ભાગમાં એક શોબિગી (Common Iora)નો માળો જોયો. નર-માદા બંને વારંવાર આવી બેસતા લાગ્યા. આગળ જતા કાબરો રાજાલાલ (White-bellied Minivet) જોવા મળ્યો. આમ તો કાબરા રાજાલાલ પ્રમાણમાં ઘણા જ જોવા

મળ્યા છે. તેમના માળા માટે તપાસ કરેલ છે, પરંતુ જોવા મળ્યા નથી. આગળ ભ્રમણ કરતા નાનો રાજાલાલ (Small Minivet) ચારથી પાંચ, એક ગોરડથી બીજા ગોરડ ઉપર ઊડાડી કરતા જોવા મળ્યા.

તા. ૧૦ ઓગસ્ટ '૧૧ના રોજ ગમાણિયા બીટમાં મારા ફોટોગ્રાફર મિત્ર નરેન્દ્ર સાથે જવાનું થયું. લગભગ ૧૦.૦૦ વાગ્યાની આસપાસ ત્યાં પહોંચી ગયા. અંદર પ્રવેશ કરતાં જ દૂરથી ભારતીય કૂહુકંઠ (Indian Cuckoo)નો અવાજ આવતો હતો. મેં તેમને પક્ષીનો પરિચય આપ્યો. ક્યારેક બપૈયા (Common Hawk

Cuckoo)ના એકધારા અવાજથી વાતાવરણ ગાજી ઊઠતું. વરસાદ પડેલો હોવાથી લીલુંછમ ઘાસ અને વનરાજી તેમજ બાજુમાં વહેતું ઝરણું આહ્લાદક લાગતાં હતાં. એક ટેકરી પર જઈને બપોરનું ભોજન લેવાનું વિચાર્યું. બાદમાં ટેકરી પરથી નીચે ઊતરી મેદાન જેવા વિભાગમાં આવ્યા. ત્યાં ઝરણાનું પાણી પીધું. સ્નાન કર્યા બાદ નજીકમાં કરમદીના ઝુંડમાં એક ફડક ફૂટકી (Ashy Prinia) ઊડાડી કરતી જોવા મળી. વિચાર્યું કે કદાચ તેનો માળો હોઈ શકે. પરંતુ તપાસ કરતા એવું કંઈ ન મળ્યું. ક્યારેક ક્યારેક શ્વેતનયના (Oriental White-

* આ લેખ છાપખાનામાં હતો ત્યારે આ નોંધ મળી હતી. લેખ એ હકીકત ઉપર ધ્યાન દોરવા ઇચ્છે છે. કે કાઠિયાવાડ બહાર મુદ્રાબદ્ધ પક્ષીની પ્રાપ્તિની આ પ્રથમ નોંધ છે એ સૂચવે છે કે પક્ષી એના પ્રજનનસ્થાન ભણી પશ્ચિમી યાત્રામાં અખાત ઓળંગવાની અણી ઉપર હતું.

સને ૧૯૪૭માં તા. ૨૫-૭-૪૭થી તા. ૨૪-૯-૪૭ વચ્ચે સડસઠ પક્ષીઓ મુદ્રાબદ્ધ થયાં હતાં. નવ પક્ષીઓ પાછાં મેળવવામાં આવ્યાં હતાં, જેમાંનાં સાત પાછલાં વર્ષનાં હતાં, એક સને ૧૯૪૪નું હતું અને એક સને ૧૯૪૫નું હતું. આમાંનાં પાંચને, પ્રત્યેકને મૂળ જે વીડમાંથી પકડવામાં આવ્યું હતું એમાંથી પુનઃ મેળવવામાં આવ્યાં હતાં. સને ૧૯૪૮માં દુકાળનું વર્ષ હતું અને કોઈ પક્ષી પકડવામાં આવ્યાં ન હતાં. જો કે, યાત્રા પ્રસંગે આગન્ટુક કેટલાંક જોવામાં આવ્યાં હતાં. સને ૧૯૪૯માં હું અગિયાર નરને પકડી શક્યો હતો, જેમાંના બે સને ૧૯૪૫ અને ૧૯૪૭માં મુદ્રાબદ્ધ કરેલા નીકળ્યા હતા. એમાંનો એક જ્યાં બે વર્ષ પૂર્વે મુદ્રાબદ્ધ થયો હતો એ જ ભૂમિભાગમાંથી પકડાયો હતો. એકંદર ચારસો અને નવ્યાશી પક્ષીઓને સાત વર્ષમાં મુદ્રાબદ્ધ કરવામાં આવ્યાં હતાં. જેમાંના અઢારને પાછાં મેળવવામાં આવ્યાં હતાં. એ રીતે સરેરાશ પુનઃ પ્રાપ્તિ ૩.૬ ટકા ગણાય. (જુવો કોઠી

‘બ.’) સંભવ છે કે મુદ્રાબદ્ધ પક્ષીઓમાંનાં કેટલાંક પક્ષીચોરોએ પકડ્યાં હોય અને એ રીતે ઉપયોગી માહિતી નષ્ટ થઈ હોય.

એમની યાચાવરત્વની યાત્રાઓનું લક્ષ્યસ્થાન અને દિશા સમજવા માટે મુદ્રાબદ્ધ પક્ષીઓને પ્રજનનેતર ઋતુમાં પકડવાનું ઇષ્ટ છે. દેશાન્તરના પ્રયાણ પ્રસંગે ખડમોર એકાકી ઊડે છે પરંતુ એ સમયે કેટલાંક પક્ષી એકબીજાની નિકટમાં વીખરાયેલાં જોવામાં આવે ખરાં. દેશાન્તર પ્રયાણ પ્રસંગે પક્ષીઓ બહુ ઊંચે ઊડતાં દેખાતાં નથી. પ્રજનનભૂમિમાં જાયાઓના નરથી પહેલાં આવવાના વિષયમાં મારી પાસે કોઈ પુરાવો નથી, પરંતુ ઋતુના પાછલા ભાગ કરતાં આગલા ભાગમાં એ પ્રસંગે પ્રસંગે વધુ જોવામાં આવે છે, એમાં શંકા નથી. એક વખત ઘાસ ઊગી જાય અને મોલ ઊંચા આવે પછી જાયાઓને શોધી કહાડવી મુશ્કેલ છે. પક્ષીઓ પ્રથમ આવે છે ત્યારે એમને તદ્દન ઉઘાડી ભૂમિમાં જોઈ શકાય છે અને દૂરથી ઘણુંખરું સુવ્યક્ત હોય છે. આવી ઉઘાડી ભૂમિમાં પક્ષીઓની ઉપસ્થિતિ સાધારણતયા દર્શાવે છે કે તે તાજાં આવેલાં છે.

સ્વ. કે. એસ. ધર્મકુમારસિંહજી

સ્રોત : પ્રકૃતિ : પુસ્તક ૧૦મું અંક ૩જો.

મૂળ સ્રોત : જર્નલ, બી.એન. એચ. એસ. ૪૪-૨ : ૨૦૯

eye) સાજડનાં ફૂલો પર ઊડતી જોવા મળતી.

તા. ૧૫ ઓગસ્ટ '૧૧ના રોજ ટ્રેનમાં સતાધાર જવાનું થયું. જેતલવડ સ્ટેશન ઉપર એક જંગલ ફુત્કી (Jungale Prinia) ધાપ લઈને એક બોરડીની કાંટમાં જતી જોઈ. નજીકમાં ક્યાંક માળો હશે ?

તા. ૭ સપ્ટેમ્બર '૧૧ના રોજ દલખાણિયા રોડ, શેમરડી ચેકિંગનાકાથી આગળ જતા રસ્તામાં ૪થી ૫ તલિયા ટપૂશિયા (Spotted Munia) બાવળ પરથી ઊડી જતા જોઈ.

આગળ જતા એક ફડક ફુત્કી એક ઝાડમાં ઘૂસતા જોઈ. એક બાવળ પર હજુ પણ સુગરી (Baya Weaver)ના માળા પરના ગાન જોવા મળ્યા, જે પાછોતરા ચોમાસાનું કારણ હોઈ શકે.

તા. ૧૮ સપ્ટેમ્બર '૧૧ના રોજ શેમરડી નાકા પરથી મહેશ પરમાર (ચોકીદાર) અને ડાંગરભાઈનો ફોન આવ્યો કે અહીં નાની ફડકફુત્કી (Grey-breasted Prinia)નો માળો છે. હું બાઈક પર ત્યાં પહોંચ્યો. નાકાની બાજુમાં નાનું નાળું છે. તેમાં સાજડનાં પાનને જોડીને સરસ મજાનો પડિયો બનાવી તેમાં સળીથી માળો બનાવેલો. અંદર ૩થી ૪ સફેદ નાનાં ઈંડાં જોવા મળ્યાં. થોડી વાર પછી ફુત્કી ઉપર આવીને બોલવા માંડી.

તા. ૨૦ સપ્ટેમ્બર '૧૧ના રોજ ધારી રેલવે સ્ટેશનથી વિસાવદર તરફ જતા રેલવે ટ્રેક પર મારે ફરવા જવાનું થયું. તેમાં મેં એક પાનફુત્કી (Plain Prinia)ને ઊડાઊડ કરીને જીવાત પકડતા જોઈ. હું દૂર જઈને થોભી ગયો. બે ફુત્કીઓ હતી. કદાચ નર-માદા હશે. તે ચાંચમાં ઈંચળ પકડીને ઊડી. હું તેની ઉડાનની દિશામાં ચાલ્યો તો તે રેલવે કોસિંગવાળા નાળા પાસેના ઊભેલા છોડમાં ગુમ થઈ ગઈ. મેં રાહ જોઈ તો ત્યાંથી બહાર

નીકળી, એટલે મને થયું કે કદાચ અંદર તેનો માળો હશે. જઈને જોયું તો તેમાં માળો જોવા મળ્યો. બે બચ્ચાં હતાં. સામે દૂર ઊભા રહીને તેની ચાંચમાં લવાતા ખોરાકમાં લીલી ઈંચળ, ફુદા જોયા. તેની તસવીર પાડી. આ વખતે ચોમાસું મોડું હોવાને કારણે ફુત્કીના માળા હજુ સુધી જોવા મળી રહ્યા છે.

અજિત ભટ્ટ

બસ ડેપોની પાસે, સરદારનગર-૧, "ભારદ્વાજ" મુ. ધારી-૩૬૫૬૪૦

ખીજડિયા ખાતે પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૭-૦૮-૧૧ના રોજ સવારે ૭ વાગ્યે શ્રી શૈલેન્દ્રસિંહ ગોહિલ સાથે ખીજડિયા જવા રવાના થયો. ૭.૩૦ વાગ્યે ખીજડિયા નં. ૧ના પાળા, ધુંવાવ તરફ જવાનું શરૂ કર્યું. શરૂઆતના ૧૦૦ મીટરમાં જ ડાબી તરફ રસ્તાથી ફક્ત ૧૫ મીટર દૂર મોટી ચોટીલી ડૂબકી (Great Crested Grebe)ના ત્રણ માળા નજરે ચઢ્યા. બાવળની ઓથ લઈ તેમની પ્રવૃત્તિ માણી. ત્યાંથી પહેલા કોઝ-વે તરફ જતા હતા ત્યાં શ્રી અશ્વિન ત્રિવેદી સજોડે અમારી પહેલા પહોંચેલા. તેમને આ માળા દેખાડ્યા અને તેમણે તેની તસવીરો લીધી. પ્રથમ 'વોચટાવર'થી આગળ મોટી ચોટીલી ડૂબકીના બીજા બે માળા દષ્ટિગોચર થયા. ત્યાંથી આગળ જતા ફરી ૨ માળા જોયા. બીજા 'વોચટાવર'થી આગળ જતા ૨૦ મીટર જ દૂર એકબીજાથી ૧૦ મીટરના અંતરે મોટી ચોટીલી ડૂબકીના અન્ય ચાર માળા જોઈ ખૂબ જ આનંદ થયો. મેં સર્વ પ્રથમ વાર આ પક્ષીના આટલી સંખ્યામાં માળા જોયા; કુલ ૧૧ માળા થયા. બધામાં ડૂબકી ઈંડાં સેવવા બેઠેલી. આ વર્ષે જામનગરમાં આ ઋતુમાં વરસાદ ઓછો થયેલો. જૂનું સૂકું ઘાસ પાણીની સપાટી ઉપર દેખાતું હતું. પાણીનું સ્તર પણ નીચું હતું. પ્રથમ વોચટાવર પરથી આથમણી બાજુએ ૧૫૦ મીટર દૂર

અચાનક જેને શોધતા હતા તે, કાળીડોક ઢોંક (Black-necked Stork)ને માળા પર ઊભેલો જોયો ! માદા અમારાથી નજીક ૫૦ મીટર દૂર ખોરાક માટે શોધખોળ કરતી નજરે ચઢી. પ્રથમ કોઝ-વે પાસે શ્વેતપંખ જલમાંજર (Pheasant-tailed Jacana)ના માળા જોવા ન મળ્યા. છેલ્લા વોચટાવરથી આગળ ચિયામાં બે જોડી જોઈ. ૧૨ માળા ભગતડાં(Common Coot)ના પણ નોંધ્યા. ૩૦૦ જેટલા ભગતડાં જોયા. ૨ મોટી વાબગલી (Caspian Tern), ૧૨૫ મોટાં હંજ (Greater Flamingo), ૫૦ ગુબાલી પેણ (Great White Pelican), ૮ ચમચા (Eurasian Spoonbill), ૬ નાની સિસોટી બતક (Lesser Whistling Teal), ૨૦ ટીલિયાળી બતક (Spot-billed Duck), ૨ નકટા (Comb Duck), ૬ સર્પગ્રીવ (Darter), ૪૦ નાના કાજિયા (Little Cormorant) જોયા. પ્રથમ કોઝ-વેના પાણીમાંના વૃક્ષ પર નજીક જ ચાતક (Pied Crested Cuckoo) ને મોટેથી બોલતો પ્રથમ વાર માણ્યો. આશરે અડધી મિનિટ સુધી સતત 'કોલ' ચાલુ રાખેલો. અમુક સ્થાનો પર પાનપટ્ટાઈ (Marsh Harrier)ને નીચે ઊડતા જોઈ. ભગતડાંની ભાગાભાગ પણ નજરે ચઢી. આજનો દિવસ મોટી ચોટીલી ડૂબકીના ૧૧ માળા જોવાથી યાદગાર બની રહ્યો. આ દરમિયાન ૫૦ જેટલાં વૈયાં (Rosy Starling)ને ઊડતાં આ ઋતુમાં પહેલી વાર જોયા.

તા. ૨૫-૦૮-૧૧ના રોજ સવારે ઈન્ટરસીટીમાં અમદાવાદ જવા નીકળ્યો ત્યારે આશરે ૧૦.૦૦ વાગ્યે વિરમગામ સ્ટેશનથી ૨ કિ.મી. આગળ જતાં ખેતરમાં ત્રણ સારસને ૫૦ મીટર દૂર જ સાથે ઊભેલાં જોયા.

જયપાલસિંહ એચ. જાડેજા

'શ્રી અંબાભુવન', ૮, પટેલ કોલોની, રોડ નં. ૩/૪,

જામનગર ૩૬૧૦૦૮

ગિરનારમાં પક્ષીનિરીક્ષણ

અમે 'જૂનાગઢ નેચર ક્લબ'ના મિત્રો દર્શન વડારિયા, મયૂર ડાભી, ચિરાગ, કાર્તિક, મેહુલ મહેતા, મનોજ ભરાડ વગેરે બોરદેવી અને તેની આગળના જંગલ વિસ્તારમાં ગયા હતા. ત્યાં અમે અંદરના નદીવિસ્તારમાં ઘુના પાસે ૨ ધોળીડોક ઢોંક (White-necked Stork) જોયા. ત્યાંથી આગળ ૪થી ૫ દૂધરાજ (Asian Paradise-Flycatcher)ને માળો બનાવવા માટે ઝઘડતાં જોયા. ત્યાર બાદ, સાપમાર ગરૂડ (Crested Serpent Eagle)ને આકાશમાં ચકરાવા લેતો જોયો. ત્યાં અન્ય પક્ષીઓ જેવાં કે; શોબિગી (Common Iora), શ્વેતનયના (Oriental White-eye), કાળી કાંકણસાર (Black Ibis), તુઈ (Blossom-headed Parakeet), તલિયા ટપુસિયા (Spotted Munia) ૨, નીલપંખો (Black-naped Monarch-Flycatcher)-૨, ગિરનારી કાગડા (Jungle Crow), નાનો કાજિયો (Little Cormorant), નાનો ધોળો બગલો (Little Egret)-૨, ધૂંકિયો (Greater Coucal), સફેદછાતી કલકલિયો (White-breasted Kingfisher), કાબરો કલકલિયો (Pied Kingfisher) અને નાનો કલકલિયો (Common Kingfisher) જોયા. નીલપંખાની જોડીને દર્શન વડારિયાએ દૂરબીનથી ઓળખી બતાવી. તેના કહેવા પ્રમાણે ગિરનારના અંદરના નદી/ઘુનાના વિસ્તારો શિકારી પક્ષીઓ જોવા માટેના ઉત્તમ વિસ્તારો છે.

શાળાના પ્રાંગણમાં પક્ષીમિત્ર વૃક્ષો

હું મેવાસા પ્રા. શાળા (તા. જૂનાગઢ)માં શિક્ષક છું. મેં અમારી શાળામાં ચેરી, પીપર, ઉમરો, પનરવો, નગોડ, ટીકોમા જેવાં પંખીપ્રિય વૃક્ષો વાવેલાં છે. ચેરીના વૃક્ષ પર જાડી ચાંચ ફૂલસૂંઘણી (Thick-billed

Flowerpecker) રથી ઝની સંખ્યામાં નિયમિત ચેરીનાં ફળ ખાવા આવે છે. ચેરીનાં ફળ ખાવા કોયલ, બુલબુલ પણ નિયમિત આવે છે. ત્યાં ઓઝત નદીના કાંઠાના વિસ્તારમાં જુલાઈ-ઓગસ્ટ-૧૧ના સમયગાળામાં નીચે મુજબનાં પક્ષીઓ જોવા મળ્યાં. શોબિગી, ચેતનયના, કાળી કાંકણસાર, સફેદ છાતી સંતાકૂકડી, કંસારો (Coppersmith Barbet), બ્રાહ્મણી મેના (Brahminy Myna), ચાતક (Pied Crested Cuckoo), બપૈયો (Common Hawk Cuckoo), નકટો (Comb Duck), તુઈ (Blossom-headed Parakeet), હરિયલ (Yellow-footed Green Pigeon), તલિયો હોલો (Spotted Dove), ઘૂંકિયો (Greater Coucal), કાળિયો કોશી (Black Drongo), પીળક (Golden Oriole), વૈયા (Rosy Starling), બુલબુલ (Red-vented Bulbul), કાણી બગલી (Pond Heron), ખેરખટ્ટો (Indian Treepie), તેતર (Grey Francolin), કપાસી (Black-shouldered Kite), ઢેર બગલા (Cattle Egret)

પાણી કાંઠાનાં રાવણા, પીપર, વડ જેવાં વૃક્ષોમાં અનેક પક્ષીઓ જોવા મળે છે. શિયાળામાં પ્રવાસ કરીને આવતાં દિવાળી ઘોડા (White Wagtail), ઘંટી ટાંકણા (Common Hoopoe), થરથરો (Black Redstart) જેવાં પક્ષીઓ જોવા મળી જાય છે.

સંજય કે. ભરાડ

દેસાઈનગર-૨, "પુષ્કર બંગ્લોઝ", જૂનાગઢ ૩૬૨૦૦૧

ભરૂચ શહેરમાં પક્ષીઓની વસાહત

ભરૂચ શહેરના પશ્ચિમ છેડા પરથી બહાર નીકળતા રસ્તા પરથી પસાર થતી વેળા કેટલીક વાર હું સફેદ કાંકણસાર (Oriental White Ibis), પીળીચાંચ ઢોંક (Painted Stork) અને ફાટીચાંચ ઢોંક (Asian

Openbill Stork) ઊડતા જોતો હતો. આ દિવાળી (૨૦૧૧) પહેલા હું એક દિવસ સાંજના આ રસ્તા પરથી પસાર થતો હતો ત્યારે ઘણી બધી કાંકણસાર રસ્તાની બાજુ પર આવેલા કબ્રસ્તાન તરફ જતા જોઈ. ત્યાં વાહન થોભાવી પક્ષીઓ જતાં હતાં તે દિશામાં કબ્રસ્તાન તરફ અંદરના રસ્તા પર ગયો (મુખ્ય રસ્તા પરથી જિલ્લા પોલીસ વડાની કચેરીની પાછળ જવાના રસ્તા તરફ), તો ત્યાં ખાટી આમલી, કરંજ અને લીમડાનાં ઘણા બધાં વિશાળ અને ખૂબ જ જૂના પુરાણાં વૃક્ષો સારી એવી સંખ્યામાં હતાં. આ વિશાળ વૃક્ષોમાંથી ફક્ત કેટલીક આમલીની ટોચ પર લગભગ ૫૦થી વધુ સફેદ કાંકણસાર, ૧૨થી વધુ ફાટીચાંચ ઢોંક અને લગભગ એટલી જ સંખ્યામાં પીળીચાંચ ઢોંક રાતવાસો કરતા હોવાનું જણાયું. આસપાસ ખાસ વસ્તી ન હોવાથી લગભગ નિર્જન અને ઓછી ચહલપહલવાળો આ બાગ ચારેબાજુ ઊંચાં વૃક્ષોથી ઘેરાયેલ હતો અને પાછળના ભાગમાં ગટરના પાણીના નિકાલને કારણે પાણી ભરાયેલું રહેતું હતું.

એક વાત નોંધ લેવા જેવી લાગી કે, ઘણા પ્રકારનાં વિશાળ વૃક્ષો હતાં પણ પક્ષીઓ ફક્ત આમલીનાં વૃક્ષો પર જ રાતવાસો કરતા માલૂમ પડ્યાં. આમલીની ટોચની ડાળો પક્ષીઓની ચરકના કારણે એકદમ સફેદ થઈ ગયેલી (ચૂનાથી ઘોળેલી હોય તેવી) હતી. અન્ય વૃક્ષો પણ ઘટાદાર અને એટલા જ ઊંચાં હતાં પણ તેના પર આ પક્ષીઓ ન હતાં.

આ ઉપરાંત ભરૂચ રેલવે સ્ટેશન સામે આવેલ ભરૂચક વિસ્તારમાં એક નાનકડા બગીચામાં ૧૫થી ૨૦ ખૂબ જ ઊંચી નાળિયેરી આવેલી છે. આ વૃક્ષો પર ૭૦થી વધુ કાળી કાંકણસાર (Black Ibis) રાતવાસો કરે છે. આ ભીડભાડવાળા વિસ્તારમાં નાળિયેરી તેમનું મનપસંદ સ્થળ લાગ્યું.

ભરૂચ રેલવે સ્ટેશનની બીજી એક હકીકતથી લગભગ ઘણા વાયકો વાકેફ હશે કે, રેલવે સ્ટેશનનો મધ્યભાગ ખૂબ જ જૂનો અને લોખંડના વિશાળ માળખાનો બનેલો છે. આ વિશાળ માળખામાં લગભગ ૧૫૦૦થી વધુની સંખ્યામાં ઘોડા કાબર (Bank Myna) રાતવાસો કરે છે. સૂરજ આથમ્યા બાદ અને સૂરજ ઊગતા પહેલા રેલવે સ્ટેશન આ કાબરના કોલાહલથી ગુંજી ઊઠે છે. કાબરો માટે આ રહેઠાણ વર્ષો પુરાણું છે.

નીતીન ભટ્ટ

મુ. પો. અમલેશ્વર, જિ. ભરૂચ-૩૮૨૦૧૨

વિજયનગરની ઝાડીઓની કથા

વિજયનગર એ વનરાજીથી આચ્છાદિત ટેકરાળ વિસ્તાર છે જે ગુજરાતના સાબરકાંઠા જિલ્લાના ઉત્તર ભાગમાં આવેલો છે. અમે અહીંની ૨૫ શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓની તબીબી તપાસ માટે દર ૩-૪ અઠવાડિયે જઈએ છીએ અને ૩-૪ દિવસ રોકાઈએ છીએ. આ મુલાકાતો દરમિયાન અમે નોંધ્યું કે અહીંની પક્ષીસૃષ્ટિ ખાસ કરીને જંગલો અને ખેતરાઉ પ્રદેશોનાં પક્ષીઓ બાબત સમૃદ્ધ છે. અમે સરોલી ગામ પાસે એક વિસ્તારની નિયમિત મુલાકાત લઈએ છીએ.

નવેમ્બર ૨૦૧૦ના અંત ભાગમાં આ વિસ્તારમાં બપોર પછીની એક મુલાકાત સમયે લક્કડખોદ જેવો “ઠક ઠક” અવાજ સંભળાયો. આસપાસ નજર કરતા કોઈ લક્કડખોદ દેખાયું નહીં. અવાજની દિશામાં આગળ જતા ખબર પડી કે આ અવાજ એક ઝાડમાંથી આવતો હતો, જેમાં એક છેદ હતું. થોડી વારમાં આ છેદમાંથી માદા કાળીપીઠ સોનેરી લક્કડખોદ (White - naped Woodpecker or Black - shouldered Woodpecker) બહાર આવતા આનંદનો પાર ન રહ્યો.

આ ઉપરાંત આ વૃક્ષની આસપાસ ઊડતો નર પણ જોયો.

થોડી વારમાં જ બંને પેલા છેદ પાસે ભેગા થયા અને વારાફરતી અંદર જઈને “ઠક ઠક” ખોદવાનું શરૂ કર્યું. થોડી થોડી વારે માથું બહાર કાઢીને ખોદકામના કારણે જમા થયેલો કચરો પણ બહાર કાઢતા. અમે અહીં થોડા કલાકો રોકાઈને તેમનું નિરીક્ષણ કર્યું અને તસવીરો તેમજ વિડીયો લીધા.

પંદરેક દિવસ બાદ તા. ૧૨-૧૦-૧૦ના રોજ ફરી આ સ્થળની મુલાકાત લીધી. પરંતુ દૂરથી જોતાં જ દુઃખી અને નિરાશ થયા કારણ કે તે વૃક્ષનો છેદથી ઉપરનો

કાળીપીઠ લક્કડખોદ
કદ : ૨૯ સે.મી.
ચિત્ર સૌજન્ય : સી.ઈ.ઈ.

મુખ્ય ભાગ કપાઈ ગયો હતો. અમે હતાશ થઈને પાછા ફર્યા કે લક્કડખોદ હવે આ વૃક્ષની મુલાકાત ક્યારેય લેશે નહીં.

તા. ૧-૧-૧૧ના રોજ ફરી આ સ્થળની મુલાકાત લીધી. અમારામાંથી કોઈ પણ પેલા કપાયેલા વૃક્ષની નજીક જવા માંગતું ન હતું અને આસપાસ અન્ય પક્ષીઓની તસવીર લેવામાં વ્યસ્ત હતા. અચાનક લક્કડખોદ ઊડતી વખતે બોલે તેવો અવાજ સંભળાયો. અવાજની દિશામાં જતા ફરીથી પેલા વૃક્ષ પાસે પહોંચી ગયા. ત્યાં જોયું કે, બંને નર અને માદા પેલા છેદની અંદરબહાર જતાં હતાં. ખૂબ આનંદિત થઈને અમે બપોરના ભોજન માટે જવાને બદલે અહીં રોકાવાનું નક્કી કર્યું.

નિરીક્ષણ દરમિયાન અમે નોંધ્યું કે, નર અને માદા બંને ચાંચમાં ખોરાક લઈને આવતાં. ખોરાક લઈને એક વૃક્ષથી બીજા વૃક્ષ પર જતી વેળાએ મોટો અવાજ કરતાં. છેદમાં જતા પહેલા તે નજીકના વૃક્ષની ડાળ પર બેસીને આસપાસ નજર કરતા અને કોઈ ખતરો નથી તેની ખાતરી કરીને સીધા છેદમાં જતા. છેદમાંથી બહાર આવ્યા બાદ ફરી બાજુની ડાળ પર બેસીને આસપાસ નજર કરતા. તેથી અમને તેમની ચાંચમાં ખોરાક સાથેની તસવીરો લેવાની સારી તક મળી.

તેમનાં બચ્ચાં છેદની અંદર હોવાથી તેમને જોવાનો લહાવો મળ્યો નહીં, પણ મા-બાપ તેમના માટે જે ખોરાક લઈ જતાં હતાં તે જોવાની મજા પડી. શરૂઆત એક પ્રકારની ગરોળીથી થઈ જેનું માથું અને પૂંછ કપાયેલાં હતાં. ત્યાર બાદ, મિજબાનીમાં વિવિધ પ્રકારનાં જીવડાં અને ઈયળોનો સમાવેશ થયો. એક વખત અમે એ નોંધ્યું કે, લાલ માથા વાળા નરે લાલ રંગની ઈયળ અને પીળા માથાવાળી માદાએ પીળા રંગની ઈયળ પકડી હતી.

તા. ૩-૧-૧૧ના રોજ આ સિવાયના બીજા એક વૃક્ષની ડાળ પર જમીનથી આશરે ૧૦ ફૂટ ઉપર એક માદા કાળીપીઠ સોનેરી લક્કડખોદને કંઈક ખોદતું જોયું. અમે ત્યાં જ રોકાઈને તેનું નિરીક્ષણ અને તસવીર લેવાનું ચાલુ રાખ્યું. તેણે ડાળીમાંથી એક મોટું જીવડું શોધી કાઢ્યું. તેને મારા કેમેરામાંથી જોતા વિશ્વાસ ન બેઠો. તે એક મોટો વીંછી હતો. અમે એ પણ નોંધ્યું કે, તેણે વીંછીને પટક્યો જેથી તે ભાન ગુમાવીને ડંખ ન મારી શકે. ત્યાર બાદ તેને ઝાડની ડાળ સાથે વારંવાર પટકવાનું ત્યાં સુધી ચાલુ રાખ્યું જ્યાં સુધી તેની પૂંછના છેડા પરનો ડંખ નીકળી ન જાય. છેવટે તેને બચ્ચાને આપવામાં આવ્યું. આ સમગ્ર ઘટના આશરે ૫ મિનિટ ચાલી.

અમે આ નિરીક્ષણ ચાર મહિના સુધી ચાલુ રાખ્યું. એપ્રિલ-મે ૨૦૧૧માં ઉનાળુ રજાનો ગાળો હોવાથી શક્ય ન બન્યું. જૂન ૨૦૧૧ની મુલાકાત વખતે ત્યાં કાંઈ જોવા મળ્યું નહીં. કદાચ બચ્ચાં ઊડી ગયા હશે. ચોમાસામાં અમે અહીં પહોંચી શક્યા નહીં અને છેલ્લે ઓક્ટોબર ૨૦૧૧ની શરૂઆતમાં મુલાકાત વેળાએ આ જગ્યાનું નિરીક્ષણ કરતા ફરી આનંદ સાથે આશ્ચર્ય થયું કેમ કે આ વખતે ત્યાં કાળીપીઠ સોનેરી લક્કડખોદની જગ્યાએ તુઈ (Blossom-headed Parakeet)ની જોડ હતી.

ડૉ. તેજસ નાયક

૪૯, ઈન્દુકોલોની, સ્ટેડિયમની પાસે, નવરંગપુરા અમદાવાદ

બદામીછાતી માખીમાર,

સૌરાષ્ટ્રમાં

તા. ૨૭-૧૦-૧૧ના રોજ જુનાગઢ શહેર નજીક ભવનાથની તળેટી પાસેના એક ઝરણા પાસેના ગિરનાર જંગલમાં સાજી દાનાઈ સાથે પક્ષીનિરીક્ષણ કરતી

વખતે ઝાડીમાં એક માખીમાર જોયું. તેની આંખ ફરતે સફેદ કડી અને છાતી બદામી નજરે પડી. તે ઝરણા ઉપરની ઝાડીમાં જીવડાં પકડવા લોકી મારી ફરી તે જ જગ્યાએ બેસતું હતું. તેની કેટલીક તસવીરો પાડી. મારી સાથે કોઈ પક્ષી-માર્ગદર્શિકા ન હતી. પાછળથી તસવીરને ગ્રીમિટ, ઇન્સ્કિપ તથા ઇન્સ્કિપની પક્ષી-માર્ગદર્શિકા સાથે સરખાવતા પક્ષીની ઓળખ બદામી-છાતી માખીમાર (Brown-breasted Flycatcher) તરીકે નિશ્ચિત થઈ.

આ પક્ષી ગુજરાતમાં પ્રથમ વાર જુગલ તિવારી દ્વારા તા. ૨૪-૧૦-૦૭ના રોજ પિંગળેશ્વર, કચ્છમાં નોંધાયું. ત્યાર બાદ, કચ્છમાં વધુ બે નોંધ મૌલિક વરૂ અને શાંતિભાઈ વરૂ દ્વારા અનુક્રમે તા. ૨૪-૧૦-૦૮ અને ૧૯-૧૨-૦૯ના રોજ ચાડવા રખાલ ખાતે થઈ. જ્યારે સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રથમ નોંધ તા. ૨૫-૧૨-૦૯ના રોજ મૌલિક વરૂ અને કપિલસિંહ ઝાલા દ્વારા કિલેશ્વર મંદિર પાસે થઈ.

ગ્રીમિટ, ઇન્સ્કિપ તથા ઇન્સ્કિપની પક્ષી-માર્ગદર્શિકા અનુસાર બદામીછાતી માખીમાર ઉત્તર-પૂર્વ ભારતમાં પ્રજનન કરે છે અને શિયાળામાં દક્ષિણ-પશ્ચિમ ભારતમાં આવે છે. પક્ષી બારમાસી જંગલોમાં ઘટાદાર ઝાડી પસંદ કરે છે. ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રની સૂકી ભૂમિમાં તેનું હોવું અસામાન્ય ગણાય. ગિરનારના જંગલમાં તેની તસવીર સાથેની નોંધથી પશ્ચિમમાં સૌરાષ્ટ્ર સુધી તેનો વ્યાપ વધ્યો હશે તેમ માની શકાય.

સંદર્ભ :

૧. તિવારી જે. કે. અને વરૂ એમ. (૨૦૦૭), બ્રાઉન-બ્રેસ્ટેડ ફ્લાય કેચર : એ ન્યુ રેકર્ડ ફોર ગુજરાત, ઇન્ડિયન બર્ડ્ઝ પ(૫) : ૧૪૨

૨. વરૂ એમ. અને ઝાલા, બ્રાઉન-બ્રેસ્ટેડ ફ્લાયકેચર : 'એ ન્યુ રેકર્ડ ફોર સૌરાષ્ટ્ર', ફ્લેમીંગો, જાન્યુ-જૂન, ૨૦૧૦ અને સંપાદકીય ટીપ્પણી

૩. મૌલિક વરૂ, 'વિહંગ' ગ્રીષ્મ ૨૦૧૦ પૃ. ૧૧

સર્પગ્રીવની ચાંચમાં ગુલમહોર

તા. ૧૦-૭-૧૧ના રોજ આજી-૨ જળાશયની દર્શક કારિયા સાથેની મુલાકાત વખતે સાંજે ગુલમહોર ઉપર બેઠેલા સર્પગ્રીવ(Darter)ની ચાંચમાં ગુલમહોરનું ફૂલ જોયું. તેને ચાંચ ડાળી સાથે ઘસતાં જોયું તેથી એમ લાગ્યું કે, તેની ચાંચમાં ફૂલ ફસાઈ ગયું છે. ગુલમહોરના ફૂલનો તે શું ઉપયોગ કરતું હશે ? ખોરાક માટે તો ન હોય પરંતુ માળા માટે કે પ્રજનન વર્તણૂક (display)ના ભાગ રૂપે હોઈ શકે ?

તા. ૨૩-૦૭-૧૧ના રોજ આજી-૨ બંધ તરફ જતા રાખોડીપગ બિલબટેર (Common/Barred Buttonquail)ને ઘણો સમય રસ્તે વિહરતા જોયા; તેની મોટરમાંથી સુંદર તસવીરો પાડી.

સૂના રસ્તા પર એક સંગીત

....પછી એક ધીમો અવાજ આવ્યો. ટિટ્... ટિટ્... પિટ્... પિટ્... પિટ્... મીઠો અવાજ હતો. એ દિશામાં જોયું. બાજુની ઝાડીની બહાર નીકળી આવેલી એક પાતળી ડાળ પર પતરંગો બેઠો હતો. આંખે શું કાળું ભમ્મર અંજન અંજયું હતું! ઘનશ્યામ પટેલ આપણા એક ઉત્તમ છબિકાર છે. તેમણે સૂકી ડાળ પર ઠાઠથી બેઠેલા પતરંગાની એક છબિ પાડી છે તે જોઈ છે ? અદલ એવા જ ઠાઠથી આ બેઠો હતો. તીવ્રપણે એકાગ્ર. સ્થિર. એ સ્થિરતા કોઈક વેગવાન કર્મ પહેલાંની સ્થિરતા હોય એવું લાગ્યું. અને સાચે જ, એક જીવડું ઊડતું આવ્યું ને આખો પતરંગો ગતિનો એક લિસોટો બની ગયો...

કુન્દનિકા કાપડિયા

સ્ત્રોત : 'ચંદ્ર તારા વૃક્ષ વાદળ'

પ્રકાશક : નવભારત સાહિત્ય મંદિર, ૧૯૮૮

રાંદરડા તળાવ ખાતે માખીમારો

તા. ૩૦-૧૦-૧૧ના રોજ આત્મન ઠાકર સાથે પહોંચતા જ અધરંગ(Tickell's Blue Flycatcher)ની સુરીલા સૂરો સંભળાયા અને સાથે વનરાજીમાં બિરાજમાન જોયું. નજીક જ એક આસમાની રંગનો ઝબકારો દેખાયો, તે હતું હરિતનીલ માખીમાર(Verditer Flycatcher). નવેમ્બર-૨૦૧૦માં અહીં જ જોયેલું પરંતુ આ વેળા નિરાંતે જોયું અને તસવીરો પણ પાડી. દૂધરાજ(Asian Paradise - Flycatcher)ની માદાએ પણ દર્શન દીધા. આ જ વનરાજીમાં એક અપુખ્ત(Juvenile) લટોરો જોયો પરંતુ ઓળખાયો નહીં. તેની તસવીરને ઓળખ માટે 'ઓરીયંટલ બર્ડ ક્લબ ઇ-ગ્રૂપ'માં મોકલતા મલેશિયાથી કોની દ્વારા જવાબ આવ્યો કે તે બદામી લટોરો(Brown

Shrike) છે. તેણે એ પણ જણાવ્યું કે, તેના અપુખ્તો શિયાળામાં વહેલા આવી જાય છે. પ્રસાદ ગણપૂલેએ તે ઓળખને સમર્થન આપ્યું.

તા. ૮-૧૧-૧૧ના રોજ દિપક રીંડાણી અને સ્વાતિ રીંડાણી સાથે ફરી જતાં અધરંગ તો દેખાયો જ, પરંતુ સાથે સાથે નર્સરીમાં ઉછેરાયેલાં વડ-ઉમરામાં લાંબી પૂંછડીવાળો સફેદ દૂધરાજ અને તરવરિયો માખીમાર(Grey-headed Flycatcher) સારી રીતે પ્રવૃત્ત જોયા.

નકટા અને ૧૬ બચ્ચાંનો બચાવ

તા. ૧૧-૧૦-૧૧ના ફરી 'કોલ' આવ્યો, એ જ સોસાયટીમાંથી જ્યાંથી બે માસ પહેલા નકટા (Comb Duck) અને ૧૭ બચ્ચાંનો બચાવ કર્યો હતો. આ વખતે ફોન કરનાર શ્રી ચૂનીભાઈ પટેલે સોસાયટીમાં

થડ પર આધારિત પક્ષીઓ

વૃક્ષના થડ ઉપર આધારિત પક્ષીજાતિઓ સ્વાભાવિક રીતે જ સમશીતોષ્ણ કરતાં ઉષ્ણકટિબંધમાં વિપુલ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. આ જાતિઓમાં મુખ્યત્વે લક્કડખોદ (woodpeckers), વુડક્રીપર્સ (wood-creepers) તથા કંસારા (barbets)નો સમાવેશ થાય છે.

લક્કડખોદ :

લક્કડખોદ, વૃક્ષોનાં થડ ઉપર જીવનનિર્વાહ કરવા માટે સૌથી વધુ અનુકૂલિત થયેલું પક્ષી છે. થડ પર ચડવું, થડમાંથી ખોરાક મેળવવો, થડમાં માળો કરવો વગેરે. તેની અતિશય લાંબી જીભનું ટેરવું કઠણ અને ક્યારેક કાંટાવાળું હોય છે. મોટા જીવડાંને તેના વડે વીંધી શકે છે, જ્યારે કીડી મકોડાને તેની ઉપરના થૂંક વડે પકડી લે છે. તેની ચાંચ ફરસી જેવી મજબૂત

અને તીક્ષ્ણ હોય છે જેના વડે તે માળાની બખોલ કોતરી શકે છે. નસકોરાંની બહાર આવેલા વાળ વહેરને શ્વાસમાં જતા રોકે છે. મોટું માથું તથા ગળાનાં સ્નાયુઓ ચાંચ વડે પ્રહાર કરવામાં મદદરૂપ થાય છે. તેની પૂંછડી ટૂંકી અને કડક હોય છે જે તેને થડ ઉપર ચડવામાં મદદરૂપ થાય છે.

કંસારા :

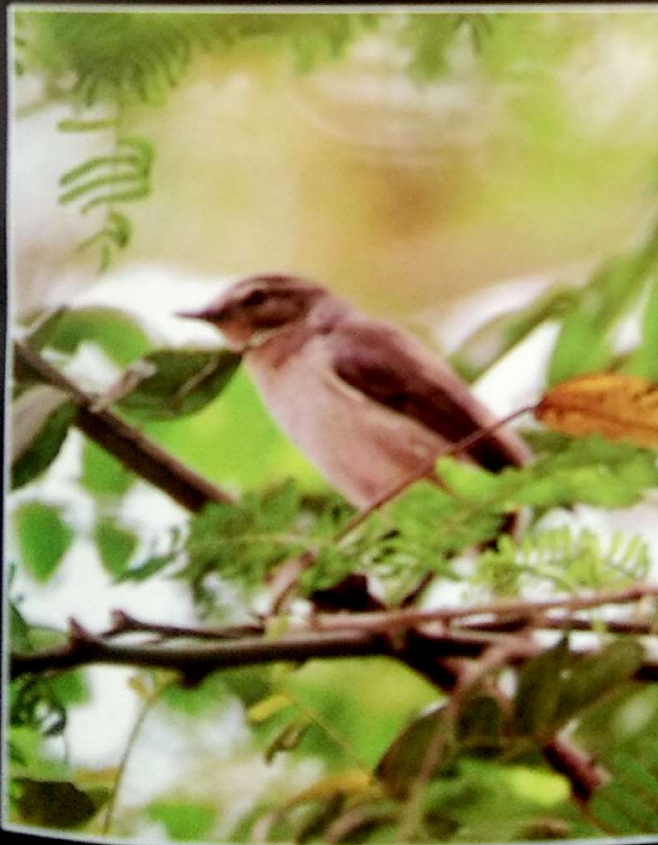
કંસારા મૂળેથી જંગલના રહેવાસી છે. તેઓ મહદંશે એકાકી હોય છે અને ઓછું ઊડવા-ફરવાની વૃત્તિ ધરાવે છે. તેનો ફળ તથા જીવાતનો ખોરાક મેળવવા બહુ દૂર સુધી જતા નથી. તેની જાડી અને અણીદાર ચાંચથી સડેલા લાકડામાં પોતાના માળા જાતે બનાવે છે. નસકોરાં પાસેના વાળના ઝૂમખા ઉપરથી તેમનું નામ 'બાર્બેટ' પડ્યું છે.

ચમકદાર લીલી કુરડી (Bright Green Warbler) પૃષ્ઠ-૩૭
તસવીર : પ્રસાદ ગણપુલે, મોરબી

મોટી યાંચવાળી કુરડી (Large-billed Leaf Warbler)
પૃષ્ઠ-૩૯, તસવીર : પ્રસાદ ગણપુલે, મોરબી

પહાડી બદામી કુરડી (Mountain Chiffchaff)
પૃષ્ઠ-૩૯, તસવીર : પ્રસાદ ગણપુલે, મોરબી

ઉત્તરાખંડી કુરડી (Large-crowned Leaf Warbler)
પૃષ્ઠ-૨૨, તસવીર : રજની ત્રિવેદી, અમદાવાદ

તસવીર : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી, અમદાવાદ

ગમે તેવાં ગીચ વિષુવવૃત્તીય જંગલોમાં પણ સૂરજ પોંખી શકે એવા નાના-મોટા મેદાની વિસ્તારો તો હોય જ અને શિયાળામાં જંગલ આખાનાં રહેવાસીઓ ત્યાં જેરકી ખાવા ભેગાં થાય ! જાન્યુઆરી - ફેબ્રુઆરીની ટાઢ એવી ભારે હોય કે કાંચિડા ભેગું આપણને પણ ખુલ્લા તડકામાં બે ઘડી તપવાની મજા આવે. શિયાળામાં ચાની ચૂસકી સાથે શરીરને શેકી શકાય એવી એક બેઠકની વ્યવસ્થા પણ બગીચામાં કરવી જોઈએ.

- લલકુમાર ખાચર

Foliage Unlimited
Landscape Concepts

1003, Shailraj Tower, B/h. Management Enclave,
Nehrupark, Vastrapur, Ahmedabad-380015.
Mobile: 09376187060 / 09376112215
Email: foliageunlimited@yahoo.co.in

‘વિહંગ’ નું ૧૨ વર્ષોનું ઉદ્ધયન... એક સંભારણું ૪૭ ભાગ

વિહંગ
પક્ષીનિરીક્ષકો વચ્ચેનો સેતુ

‘વિહંગ’ નાં ૧૨ વર્ષનાં ઉદ્ધયનમાં
સહભાગી થવા બદલ આપ સૌનો
ખૂબ ખૂબ આભાર.

આ બાર વર્ષની સફરના ૪૭ અંકોનો
એક જ સીડીમાં સમાવેશ કર્યો છે.

અમારા આ પ્રયત્નમાં આપના
સહકારની અપેક્ષા...

સીડીની કિંમત પોસ્ટેજ સાથે
રૂા. ૨૦૦.૦૦

Example Map of Peafowl

Colour Code for the Distribution Map As Appearing in the Video Guide:

- Green: Breeding Resident
- Blue: Winter Visitor
- Yellow: Summer Visitor
- Pink: Passage Visitor

This volume covers 25 common birds of India.

Supported by:
Maa Foundation
Knowledge is power.

NATURE CLUB SURAT
Environment, Education & Research Centre
81, Sarjan Society, Athwalines, Surat, 395 007,
(Gujarat) INDIA. Phone : +91 98250 57678
Web: www.natureclubsurat.org

Nature Club Surat
VIDEO GUIDE TO COMMON BIRDS OF INDIA
Volume-1 (Peafowl)

નેચર ક્લબ સુરત
ભારતનાં પક્ષીઓની વિડિયો ગાઈડ
ભાગ-૧ (પેફાવોલ પક્ષી)

નેચર ક્લબ સુરત
ભારત કો સામાન્ય પક્ષી
વિડિયો ગાઈડ

Example Map of Great Flamingo

Colour Code for the Distribution Map As Appearing in the Video Guide:

- Green: Breeding Resident
- Blue: Winter Visitor
- Yellow: Summer Visitor
- Pink: Passage Visitor

This volume covers 25 common birds of India.

Supported by:
Maa Foundation
Knowledge is power.

NATURE CLUB SURAT
Environment, Education & Research Centre
81, Sarjan Society, Athwalines, Surat, 395 007,
(Gujarat) INDIA. Phone : +91 98250 57678
Web: www.natureclubsurat.org

Nature Club Surat
VIDEO GUIDE TO BIRDS OF INDIA
Volume-2 (Water Birds)

નેચર ક્લબ સુરત
ભારતનાં પક્ષીઓની વિડિયો ગાઈડ
ભાગ-૨ (જલચર્યા પક્ષી)

નેચર ક્લબ સુરત
ભારત કો પક્ષીઓ વિડિયો ગાઈડ
ભાગ-૨ (જલચર્યા પક્ષી)

Example Map of Common Hoopoe

Colour Code for the Distribution Map As Appearing in the Video Guide:

- Green: Breeding Resident
- Blue: Winter Visitor
- Yellow: Summer Visitor
- Pink: Passage Visitor

This volume covers 64 Grassland birds of India.

Supported by:
Maa Foundation
Knowledge is power.

NATURE CLUB SURAT
Environment, Education & Research Centre
81, Sarjan Society, Athwalines, Surat, 395 007,
(Gujarat) INDIA. Phone : +91 98250 57678
Web: www.natureclubsurat.org

Nature Club Surat
VIDEO GUIDE TO COMMON BIRDS OF INDIA
Volume-3 (Grassland Birds)

નેચર ક્લબ સુરત
ભારતનાં પક્ષીઓની વિડિયો ગાઈડ
ભાગ-૩ (ઘાસીયા મેદાનના પક્ષી)

નેચર ક્લબ સુરત
ભારત કો પક્ષીઓની વિડિયો ગાઈડ
ભાગ-૩ (ઘાસ કો મેદાન કો પક્ષી)

Example Map of Ruby Phoebe

Colour Code for the Distribution Map As Appearing in the Video Guide:

- Green: Breeding Resident
- Blue: Winter Visitor
- Yellow: Summer Visitor
- Pink: Passage Visitor

This volume covers 94 Birds of Himalayas.

Supported by:
Maa Foundation
Knowledge is power.

NATURE CLUB SURAT
Environment, Education & Research Centre
81, Sarjan Society, Athwalines, Surat, 395 007,
(Gujarat) INDIA. Phone : +91 98250 57678
Web: www.natureclubsurat.org

Nature Club Surat
VIDEO GUIDE TO BIRDS OF INDIA
Volume-4 (Birds of Himalayas)

નેચર ક્લબ સુરત
ભારતનાં પક્ષીઓની વિડિયો ગાઈડ
ભાગ-૪ (હિમાલયના પક્ષી)

નેચર ક્લબ સુરત
ભારત કો પક્ષીઓની વિડિયો ગાઈડ
ભાગ-૪ (હિમાલય કો પક્ષી)

Nature Club Surat (Video Guide to Birds of India)

81, Sarjan Society, Athwalines, Surat-395 007. Ph.: 98250 57678, Web: www.natureclubsurat.org

સવારે ખુલ્લા પ્લોટમાં બચ્યાંને બચાવવા બતકને કૂતરો ભગાડતી જોઈ. પછી શેરીમાં ચાલીને બતક બચ્યાં સાથે તેમના ઘરે જ આવી. મેં અને ભાવનાએ પહોંચીને જોયું તો બતક 'કંપાઉન્ડ વોલ' પર હતી અને બચ્યાં ફળિયે. મેં તસવીરો લીધી. બતક આમ નીડર જણાતી હતી અને તેની કોશીશ બચ્યાંને બહાર લઈ જવાની હતી. થોડી વાર બચ્યાં સાથે આમતેમ ફળિયામાં ફરી પછી ઊડીને જતી રહી. પાણી ભરેલા ટબમાં બચ્યાં ઠેકડા મારી અંદર જઈ બહાર આવતાં હતાં. બચ્યાં સતત બોલતાં હતાં, પરંતુ બધા સાથે નહીં, ૩ કે ૪ના જૂથમાં વારાફરતી. આ હતી તેમની શક્તિ બચાવવાની આંતરસૂઝ. અમે માદા નકટને પકડવા તેની આવવાની રાહ જોઈ. તે સાવ અંધારુ થવા આવ્યું ત્યારે આવી. બંનેને પકડી હવાદાર ડોલ, બાસ્કેટમાં રાખી ઘરે લાવ્યા. રાતે મા-બચ્યાંને બાથરૂમમાં ભેગા કર્યા પરંતુ તેઓ અલગ અલગ રહ્યાં. મને બતકનો બચ્યાં માટે લગાવ ઓછો જણાયો. વહેલી સવારે હું, ભાવના, દિપક રીંડાણી અને સ્વાતિ રીંડાણી આ કુટુંબને રાંદરડા તળાવે જઈ છોડી આવ્યા. પરંતુ બતક ગભરાઈ ગઈ હોય કે શું પણ બચ્યાં પાસે પરત ફરી નહીં. જો કે બચ્યાં તો નીડરતાથી તરતાં હતાં. બતક અને બચ્યાં તળાવમાં ફરી મળી જશે એવી આશા સાથે અમે પરત ફર્યાં.

રેવીદેવીનો બચ્યાઉછેર

મારા ઘર નજીક રહેતા મિત્રનો ફોન આવ્યો કે, “ઘર પાસે રાત્રે ઘુવડ સતત બોલે છે, જોવા આવો.” મને એમ થયું, ચીબરી હશે. તા. ૨૧-૧૧-૧૧ના રોજ જઈને જોયું તો મકાનના ત્રીજા માળે છજા પર બે અપુખ્ત રેવીદેવી (Barn Owl) બેસી સતત “સીસ.. સીસ...” બોલતાં હતાં અને ત્રીજુ દરમાં દેખાતું હતું. અગાશીની પેરાપેટના દરમાં રેવીદેવીએ બચ્યાં ઉછેર્યાં હતાં. આ એ જ જગ્યા હતી જ્યાં નકટનાં ૧૭ બચ્યાં

મળ્યાં હતાં. પૂછપરછ કરતા જાણ્યું કે, બચ્યાં મોડી રાત સુધી આમ અવાજ કરતા હોય છે અને દિવસે દરમાં જ હોય છે. તસવીર લેવા માટેની પછીની મુલાકાતોમાં માલુમ પડ્યું કે, બચ્યાં કુલ પાંચ છે અને તેમાં બે થોડા નાનાં છે. નાનાં બચ્યાં દરની બહાર આવતાં ન હતાં. એક દિવસ સવારે ૭ વાગ્યે આવી જોયું તો દરમાંથી ત્રણ બચ્યાં ડોકાતાં હતાં પણ બોલવાનું બંધ હતું. ત્યાર બાદ, મિત્રો દિપકભાઈ રીંડાણી, રાજદીપ ઝાલા, પ્રતીક, રવિ સાથે પણ મુલાકાત લીધી અને તે અંગે રસપ્રદ માહિતી પ્રાપ્ત થઈ.

સાંજ થતા જ રેવીદેવી ખોરાકની શોધમાં બહાર નીકળે અને અપુખ્ત બચ્યાં દર બહાર આવી બોલવા માંડે. તેમનો મુખ્ય ખોરાક ખેતરાઉ ઉંદર. તે તેમને સહેલાઈથી નહીં મળતો હોય કારણ કે, બે વખત ખોરાક લઈ આવવાના સમય વચ્ચે આશરે ૧ કલાક જેવો ગાળો થતો હતો. જ્યારે માબાપ ઉંદર ચાંચમાં પકડી સામેના મકાન પર આવી બેસે ત્યારે બચ્યાંનો અવાજ એકદમ વધી જાય અને જ્યારે તેમની પાસે આવે ત્યારે તો અફડાતફૂડી મચે, ખોરાક ઝૂંટવવાની. માબાપ તો ઉંદર બચ્યાંના પગ પાસે મૂકી જતા રહે, પરંતુ જે બચ્યાંના હાથમાં આવે તે તેના પંજાથી પકડી ઊડી ને દૂર જતું રહે. એક જગ્યાએ બેસી ધીમે ધીમે આખો ઉંદર ગળી જાય. આમ વારાફરતી દરેક બચ્યાંને આખી રાત ખવડાવવાનું ચાલતું હશે. અમે બચ્યાંને એકબીજાનાં પીંછા સાફ કરતાં જોયા તેઓ પાંખ ઉઘાડ-બંધ પણ કરતાં.

તા. ૧૫-૧૨-૧૧ના રોજ શ્વેતલ પંડ્યા સાથે રાતના મુલાકાત લેતા દરની બહાર ફક્ત બે બચ્યાં હતાં અને તેમને રેવીદેવી ખવડાવતા જોયું. અન્ય બચ્યાં આસપાસ પણ ન હતાં અને તા. ૨૪-૧૨-૧૧ના રોજ ચકાસતાં બચ્યાં કે રેવીદેવી દર પાસે ન હતાં. બધાં

બચ્યાં સ્વતંત્ર રીતે રહેતાં હશે. જેમના ઘરમાં આ દર હતું તે પોપટભાઈ કણસાગરા અભિનંદન આપવાને પાત્ર છે, કારણ કે પાડોશીઓની આ રેવીદેવીના રાત્રે સતત અવાજથી ખલેલની ફરિયાદ ધ્યાન પર લીધા વગર તેમને સાચવ્યા.

અશોક મશરૂ

એ-૭, આલાપ હેરિટેજ, કાલાવડ રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૧

ફાઇલોસ્કોપસ જાતિની ફુલ્કીઓની

ગુજરાતમાં કેટલીક અગત્યની નોંધો

ગુજરાતમાં આઠ પ્રકારની ફાઇલોસ્કોપસ (Phylloscopus) જાતિની ફુલ્કીઓ (Warblers)ની નોંધ થઈ છે (પારાશર્ય તથા અન્ય, ૨૦૦૪, ગુજરાતનાં પક્ષીઓની યાદી). આવાં શરમાળ અને ચંચળ પક્ષીઓની ઓળખ મુશ્કેલ હોવાથી તેમની ખૂબ જ ઓછી નોંધો પ્રકાશિત થઈ છે. તેમની સારી તસવીર લેવી પણ એક પડકાર છે. અહીં મેં છેલ્લાં ત્રણ વર્ષમાં કરેલી કેટલીક અગત્યની નોંધો આપેલી છે.

મોટી ચાંચવાળી યુરોપની ફુલ્કી

તા. ૧-૧-૦૮ના રોજ સાંજે ૫ વાગ્યાની આસપાસ કચ્છના નાના રણના પશ્ચિમ ભાગની મુલાકાત લીધી. આ વિસ્તાર સૂકો કાદવિયો પટ છે, જ્યાં એક તરફ મીઠા પાણીનું તળાવ છે. ત્યાં એક ગાંડા બાવળના ઝાડ પર મારી નજર એક ફુલ્કી પર પડી, જે ઝાંખી લીલી ફુલ્કી (Greenish Warbler) જેવી પણ કદમાં થોડી મોટી અને થોડી ઓછી ચંચળ જણાતી હતી. તેનો રંગ 'ઓલીવ' જેવો લીલો હતો. તેને પાંખોના નીચેના ભાગ પર સ્પષ્ટ સફેદ પટ્ટો હતો. તેની ચાંચ મોટી અને ઘેરા રંગવાળી હતી. તેને આંખોની આગળ અને પાછળ તેટલી જ જાડી ઘેરી પટ્ટી અને આંખો ઉપર સ્પષ્ટ નેણ હતો. નિરીક્ષણ સમયે તેણે કોઈ અવાજ કર્યો

નહીં. હું તેની બે તસવીરો લઈ શક્યો. માર્ગદર્શિકામાં જોઈને તેને મોટી ચાંચવાળી યુરોપની ફુલ્કી (Large-billed Leaf Warbler, *Phylloscopus magnirostris*) તરીકે ઓળખી તેમજ નિષ્ણાત પાસે તેની ખાતરી પણ કરાવી.

ગ્રિમીટની માર્ગદર્શિકામાં દર્શાવ્યા મુજબ આ પક્ષી હિમાલયમાં પ્રજનન કરે છે અને શિયાળામાં પશ્ચિમ ઘાટ અને શ્રીલંકાની મુલાકાતે આવે છે. તેની ગુજરાતમાં કોઈ નોંધ પ્રકાશિત થઈ નથી. એવું હોઈ શકે કે તે ગુજરાતમાં વટેમાર્ગુ (passage migrant) અથવા રખડુ (vagrant) પ્રવાસી હોય. ગુજરાતમાં તેની પરિસ્થિતિ (status) નક્કી કરવા માટે તેની વધારે નિરીક્ષણ નોંધોની જરૂર છે.

પહાડી બદામી ફુલ્કી

તા. ૮-૧-૦૮ના રોજ સવારે ૧૦ વાગ્યાની આસપાસ મોરબી નજીકના એક ખેતરમાં પક્ષીનિરીક્ષણ દરમિયાન એક ફુલ્કી જોઈ, જે બદામી ફુલ્કી (Common Chiffchaff, *Phylloscopus collybita*)થી થોડી અલગ લાગતી હતી. તેને આંખોની આગળના ભાગ પર અને ચાંચ સુધી લંબાતો સફેદ સ્પષ્ટ નેણ હતો. ઉપરનું શરીર ઓલીવ લીલી ઝાંચ વગરનું રાખોડી હતું. તેનું પેટાળ સફેદ અને આસપાસ આછી બદામી ઝાંચવાળું હતું. તેને પાંખોના નીચેના ભાગ પર સફેદ પટ્ટો હતો. હું તેની એક તસવીર લઈ શક્યો, જેને આધારે તેને પહાડી બદામી ફુલ્કી (Mountain Chiffchaff *Phylloscopus sindianus*) તરીકે ઓળખ્યું. તેનો કોઈ અવાજ સાંભળ્યો નહીં કે જેથી ઓળખની ખાતરી થઈ શકે. આ પક્ષી ગુજરાતમાં નોંધાયેલું નથી પણ સિંધમાં શિયાળુ મુલાકાતી છે, જે કચ્છની નજીક છે. તે ગુજરાતમાં આવતું હોય પણ ઓળખની મુશ્કેલીના કારણે ધ્યાન

બહાર ગયું હોય તેમ લાગે છે. બેકરના પુસ્તક 'વોર્બલર્સ ઓફ યુરોપ, એશિયા અને નોર્થ આફ્રિકા' (૧૯૯૭)માં જણાવ્યા મુજબ તેને બદામી ફુલ્કી (Common Chiffchaff)થી અલગ તારવવું બહુ મુશ્કેલ છે પણ અવાજથી અલગ પાડી શકાય. મને થોડો વિશ્વાસ છે કે, મેં જોયેલું પક્ષી પહાડી બદામી ફુલ્કી હોઈ શકે કારણ કે, તેનો દેખાવ મહદ્અંશે તેને વર્ણનને મળતો હતો.

ચમકદાર લીલી ફુલ્કી

તાજેતરમાં જ ઝાંખી લીલી ફુલ્કી (Greenish Warbler)ની આ પેટાજાતિને અલગ જાતિનો દરજ્જો મળ્યો છે (રાસમુસેન અને ઍડરટન ૨૦૦૫). તે છે, ચમકદાર લીલી ફુલ્કી (Bright-Green Warbler, *Phylloscopus nitidus*) તેની ગુજરાતમાં પરિસ્થિતિ સારી રીતે રજૂ કરાઈ નથી પણ રાસમુસેન તથા ઍડરટને તેને ગુજરાતમાં વટેમાર્ગુ (passage migrant)તરીકે દર્શાવેલ છે. પારાશર્ય તથા અન્યએ, ૨૦૦૪ના ગુજરાતનાં પક્ષીઓની યાદીમાં તેને શિયાળુ મુલાકાતી કહ્યું છે. સલીમ અલીએ ૧૯૫૫માં ઑક્ટોબર અને નવેમ્બરની શરૂઆતમાં કચ્છમાંથી અને એપ્રિલમાં સુરત નજીક વઘાઈમાંથી તેના નમૂના મેળવેલા. ધર્મકુમારસિંહજી એ તેને સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં નિયમિત શિયાળુ મુલાકાતી કહ્યું છે. (૧૯૫૫)

તા. ૨૬-૧૦-૧૦ના રોજ સવારે ૮ વાગ્યાની આસપાસ મેં તેને મોરબી પાસે નોંધ્યું. તેની થોડી જાડી ચાંચ, નીચેનું આછું જડબું, ઉપરનું ચમકતું લીલું શરીર, પીળી નેણ, પીળાશ પડતી છાતી અને નીચેનું શરીર, પાંખોની નીચેના ભાગ પર સફેદ સ્પષ્ટ પટ્ટો અને તેની થોડે ઉપર બીજો અસ્પષ્ટ નાનો પટ્ટો ઓળખ માટે પૂરતા હતા. મેં થોડી તસવીરો લીધી અને તેની ઓળખની ખાતરી કરી. ફરી આ પક્ષી અહીં દેખાયું નહીં. કદાચ વટેમાર્ગુ હોઈ શકે.

ફાઈલોસ્કોપસ જાતિની ફુલ્કીઓની અન્ય વધારે જાતો પણ ગુજરાતમાં હોઈ શકે. સારી તસવીર અને અવાજ એ તેમની ઓળખ માટેનો સારો રસ્તો છે. હું અહીંના પક્ષીનિરીક્ષકોને આ ફુલ્કીઓ પર નજર રાખવા સૂચન કરું છું.

પ્રસાદ ગણપુલે

પરશુરામ પોટરી વર્કસ, નજરબાગ સામે, મોરબી

શ્રી પોર-ટીમ્બી તળાવ ખાતે

૨૨, ઑગસ્ટ ૧૧ના રોજ, સવારના ૬-૩૦થી ૮-૩૦ દરમિયાન પરિવર્તન સંસ્થાનાં સભ્યો, બકુલભાઈ, વિક્રમ પરીખ, કલ્પના પરીખ, ભૂપેશ શાહ, અરુણ ગાંધી, અવીબહેન સબાવાલાએ, વડોદરાથી ૧૦ કિ.મી.ના અંતરે આવેલ શ્રીપોર-ટીમ્બી ગામતળાવની મુલાકાત લીધી. અગત્યની પક્ષીનિરીક્ષણ નોંધ આ પ્રમાણે છે.

વિગત	સંખ્યા
કપાસી (Black-shouldered Kite) -	૧
મોર (Indian Peafowl) -	૮
સફેદ કાંકણસાર (Oriental White Ibis) -	૧૧
ચાતક (Pied Crested Cuckoo) -	૪
ચીબરી (Spotted Owlet) -	૧
કાબરો કલકલિયો (Pied Kingfisher) -	૨
શિયાળુ રેત અબાલી (Sand Martin) -	૧
પીળક (Eurasian Golden Oriole) -	૨
પચરંગી શક્કરખોરો (Purple-rumped Sunbird)	૧
લાલ મુનિયા (Red Munia) -	૬
ટપુશિયું (White-throated Munia) -	૨૮
પીળીચાંચ ફૂલસુંઘણી (Tickell's Flowerpecker) -	૧

વડોદરામાં પક્ષીનિરીક્ષણ

પરિવર્તન સંસ્થાનાં સભ્યો વિક્રમ પરીખ તેમજ અનારકલી પરીખે, વડોદરામાં તેમજ આસપાસનાં વિસ્તારમાં પંખીનિરીક્ષણ કર્યું હતું, જે આ પ્રમાણે છે.

તારીખ ૨૮ જુલાઈ '૧૧ના રોજ, સવારના ૬ વાગ્યાના સુમારે, વડોદરાના પૂર્વ વિસ્તારમાં આવેલ આધાર સોસાયટી સામેના ખુલ્લા પ્લોટના મોટા પરંતુ ઓછા પાણીવાળા ખાબોચિયામાં ૧૪ની સંખ્યામાં સફેદ કાંકણસાર (Oriental White Ibis) ખોરાક શોધતી નજરે પડી; ૧૦ પુખ્ત (adult) અને બાકીની અપુખ્ત (immature) હતી.

તારીખ ૧ સપ્ટેમ્બર '૧૧ના રોજ, સવારના ૧૦ વાગે, મકરપુરા 'એરફોર્સ-સ્ટેશન' વિસ્તારમાં આખ્રવિલા સોસાયટીની બાજુમાં આવેલા છીછરા પાણીવાળા જળખાવિત ક્ષેત્રની બાજુમાં ૧૧ વગડાઉ ટિવેડી (Yellow-wattled Lapwing) જોવા મળી. વડોદરામાં આ ટિવેડી સહેલાઈથી જોવા મળતી નથી.

ઉપરાંત, આ જ જગ્યાએ અંદાજિત ૨૦૦ જેટલી ઘોડા કાબર (Bank Myna)નું ઝુંડ ચણતું જોવા મળ્યું.

તારીખ ૨ સપ્ટેમ્બર '૧૧ના રોજ, સાંજના ૫.૩૦ વાગે, વડોદરાના વાડી વિસ્તારમાં આવેલા મહાદેવ તળાવની વચ્ચેવચ તરતા કમળના ગોળ પર્ણ-સમૂહ પર ૧ કાળો જલમાંજર (Bronze-winged Jacana) ચાલતો જોયો. તળાવની બાજુમાં આવેલા શાસ્ત્રી બાગમાં લીમડાના ૫૦ ફૂટ ઊંચા વૃક્ષ પર ૧૧૦ની સંખ્યામાં (અંદાજિત) કાગડા (House Crow) ઉપલી ઘટામાં બેસેલા જોવા મળ્યા.

ચંડોળા તળાવ ખાતે પક્ષી-નિરીક્ષણ

વડોદરાથી ૧૧૨ કિ.મી.ના અંતરે આવેલા અમદાવાદ સ્થિત ચંડોળા તળાવ ખાતે તારીખ ૨૪

જુલાઈ '૧૧ના રોજ સવારના ૧૧.૩૦ વાગે નીચે પ્રમાણેનાં પંખીઓ જોયા.

૪ પીળીયાંચ ઢોંક (Painted Stork) અને ૯ ફાટીયાંચ ઢોંક (Asian Openbill-Stork) કે જેમાં ૬ પુખ્ત અને ૩ અપુખ્ત હતાં. આ ઢોંક પાણીમાં ખોરાક શોધતાં હતાં.

અમદાવાદમાં, જુલાઈ માસમાં વૈયાં (Rosy Starling) આવી જાય છે, પણ ક્યાંય જોવા મળ્યાં નહિ.

વડોદરાથી ૧૧ કિ.મી.ના અંતરે આવેલ શ્રી પોર ટીમ્બી તળાવ જતાં રસ્તામાં આવતા છીંછરાં પાણીની પાળ પર ઉગેલાં દેશી બાવળના ૯' ઊંચાં વૃક્ષ પર પીળીયાંચ ફૂલસૂંઘણી (Tickell's Flowerpecker) બેસેલી જોઈ. આ વખતે સમય હતો, સવારના ૯.૩૦ વાગ્યાનો અને દિવસ, ૫ સપ્ટેમ્બર '૧૧.

વિક્રમ પરીખ, અનારકલી પરીખ

૪૬ - એ, ઉદ્યોગનગર સોસાયટી, પાણીગેટ બહાર, વડોદરા-૩૯૧૦૦૧૯

અહીં શહેરીકરણની પ્રક્રિયા ઘણી વેગવાન છે. આજુબાજુનાં ગામડાં એક પછી એક તેની પકડમાં આવતા જાય છે. ખેતરો અને ખુલ્લી જગ્યાઓમાં સોસાયટીઓ મકાનો બાંધતી જાય છે. પંખીઓ અને નાનાં વન્ય જીવોનો વસવાટ વિસ્તાર આથી ઝડપથી ઘટી રહ્યો છે. સામાન્ય રીતે વસતિ વચ્ચે માળો ન કરતાં બુલબુલ, દેવચકલી, લેલાં જેવાં પંખીઓ ન છૂટકે આવી સોસાયટીઓમાં રહેલાં વૃક્ષોનો આશરો લઈ રહ્યાં છે. નીલીમા પાર્કમાં એક ભાઈના નાના એવા આંગણામાં થોડા દિવસથી વણવપરાયેલી રહેલી એક સગડીમાં દેવચકલીએ માળો કર્યો છે. તો જીવરાજ પાર્કમાં આંગણામાંના ઊભા આસોપાલવમાં નાના લેલાએ માળો કર્યો છે!

અનિલ પટેલ

સ્રોત : 'ચાતક', જુલાઈ-૮૪, ૨(૭) ક્રમાંક ૧૧

આમોદર ગામ પાસે આવેલી માળાવસાહત

તારીખ ૨૨ ઓગસ્ટ '૧૧નાં રોજ સવારના ૮થી ૧૧ દરમિયાન પરિવર્તન સંસ્થાનાં સભ્યો બકુલભાઈ, વિક્રમ પરીખ, અરુણ ગાંધી, અવીબહેન સબાવાલા, ભૂપેશ શાહ, કલ્પના પરીખ, વગેરેએ વડોદરાથી ૬ કિ. મી.ના અંતરે આવેલા આમોદર ગામના તળાવની મુલાકાત લીધી હતી.

૪ દેશી આંબલી ઉપર પીળીચાંચ ઢોંક(Painted Stork)ની માળાવસાહત આવેલી હતી.

સમગ્ર અવલોકનો ૫૦' ફૂટ ઊંચી કોંકીટની પાણીની ટાંકી પરથી લીધેલાં છે.

નિરીક્ષણનોંધ નીચે પ્રમાણે છે.

વૃક્ષનું નામ	વૃક્ષની ઊંચાઈ (ફૂટમાં)	માળાની સંખ્યા	ખાલી પડેલા માળાની સંખ્યા	માળા કે વૃક્ષ પર બેસેલા પુખ્ત પક્ષીઓ	માળાની અંદર ઢોંકનાં બચ્ચાંની સંખ્યા	વિશેષ નોંધ
દેશી આંબલી	૫૫	૪૫	૮	૩૯	૯૦	આ વસાહતમાં ૧ નાનાં કાજિયા (Little Cormorant) નો માળો હતો અને તેમાં ૩ બચ્ચાં દેખાતાં હતાં
દેશી આંબલી	૫૦	૩૨	૪	૨૬	૬૪	-
દેશી આંબલી	૪૦	૨૦	૬	૨૩	૪૦	-
દેશી આમલી	૪૫	૧૯	૩	૧૫	૩૮	-
	કુલ	૧૧૬	૨૧	૧૦૪	૨૩૨	

ઢોંકનાં બચ્ચાં ૧-૧/૨ થી ૨ માસની અવધિમાં ઈંડાંમાંથી બહાર આવેલાં હતાં.

સમગ્ર વાતાવરણ બચ્ચાંના કલબલાટથી ગૂંજતું હતું.

ગ્રામજનોનો સંપૂર્ણ સહકાર આ માળાવસાહતની સાચવણી પ્રત્યે હતો. મોટા ભાગનાં માળા વૃક્ષની ઉપલી ઘટામાં હતાં.

વિક્રમ પરીખ, અનારકલી પરીખ

૪૬ - એ, ઉદ્યોગનગર સોસાયટી, પાણીગેટ બહાર, વડોદરા-૩૯૧૦૦૧૯

ચાતકની નોંધ - ૨૦૧૧

નડિયાદ અને તેની આજુબાજુના પાંચ કિ.મી.ના વ્યાસમાં ૨૦૧૧માં મને જોવા મળેલ ચાતકની નોંધ

૧	ચાતક	૭-૭-૧૧	સાંજે	૫-૦૦ વાગે	પીજ પાસે
૧	ચાતક	૮-૭-૧૧	સવારે	૭-૩૦ વાગે	નડિયાદ, મારા ઘર પાસે
૧	ચાતક	૮-૭-૧૧	સવારે	૮-૮૫ વાગે	નડિયાદ, મારા ઘર પાસે
૧	ચાતક	૮-૭-૧૧	સાંજે	૫-૨૦ વાગે	સનફ્રિસ્ટ બિસ્કીટ ફેક્ટરી
૧	ચાતક	૧૪-૭-૧૧	બપોરે	૧૨-૧૫ વાગે	રાધાસ્વામી સત્સંગ પાસે
૧	ચાતક	૨૫-૭-૧૧	સાંજે	૫-૧૦ વાગે	પીજ પાસે
૧	ચાતક	૨૮-૭-૧૧	સવારે	૯-૦૫ વાગે	કે. સી. ફાર્મ પાસે
૨	ચાતક	૧૨-૮-૧૧	સાંજે	૫-૦૦ વાગે	ટુંડેલ પાસે
૨	ચાતક	૧૮-૮-૧૧	સાંજે	૫-૦૦ વાગે	પીજ પાસે
૧	ચાતક	૨૯-૮-૧૧	સવારે	૯-૦૫ વાગે	ટુંડેલ પાસે

૨	ચાતક	૩૧-૮-૧૧	સવારે ૯-૦૦ વાગે	પીજ પાસે
૧	ચાતક	૫-૯-૧૧	બપોરે ૧૨-૧૫ વાગે	પીજ પાસે
૧૫	ચાતક કુલ			

ગયા વર્ષે ૨૦૦૪થી ૩-૮-૨૦૧૦ સુધીની 'ચાતક નોંધ' મેં મોકલાવી હતી. ૩-૮-૧૦ પછીની ચાતકની અવલોકન નોંધ નીચે મુજબ છે.

૧-૯-૧૦ના રોજ ૪ ચાતક અને ત્યાર બાદ, ૩-૯-૧૦ -૧, ૪-૯-૧૦ -૨

૯-૯-૧૦ -૧, ૨૯-૯-૧૦-૧; આમ નવમા મહિનામાં કુલ ૯ ચાતક જોવા મળ્યાં હતાં.

ડૉ. તરૂણજોષી, ડૉ. ગાયત્રી જોષી

સનબર્ડ નેચર ગ્રૂપ, 'પૂતન', ૮ લક્ષ્મણદેવ પાર્ક, કલેક્ટર બંગલો સામે, પીજ રોડ, નડિયાદ-૨

ધીણોધર ડુંગરની તળેટીમાં

આવેલ થાન (તા. નખત્રાણા) ખાતે પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૨૮-૮-૧૧ના રોજ નખત્રાણા તાલુકામાં ધીણોધર ડુંગરની તળેટીમાં આવેલા થાન ખાતે ગયેલા. રસ્તામાં તથા થાન અને ધીણોધર ડુંગરની ખીણમાં પક્ષીનિરીક્ષણ કર્યું. મારી સાથે નવીન બાપટ, રણજિતસિંહ જાડેજા તથા ઇબ્રાહીમ દરવાડિયા પણ જોડાયેલાં.

અગત્યનાં પક્ષીઓની વિગત નીચે મુજબ છે.

પક્ષીનું નામ	સંખ્યા	સ્થળ
ચાતક (Pied Crested Cuckoo)	૧	થાન
દૂધિયો લટોરો (Southern Grey Shrike)	૧	ડાડોર-થાન વચ્ચે
કાબરી રામચકલી (Pied Tit)	૧	ધીણોધરની ખીણ
દિવાળી માખીમાર (Spotted Flycatcher)	૧	ધીણોધરની ખીણ
મોટો કાબરો પિદ્દો (Variable Whetear)	૨	ડાડોર (ઋતુનો પ્રથમ)
વૈયાં (Rosy Starling)	૨૦	લોરિયા તા. ભુજ
	૨૦	નિરોણા-બીબર વચ્ચે તા. ભુજ.
કચ્છી પિદ્દો (Brown Rock Chat)	૪	થાન
ઘંટીટાંકણો (Hoopoe)	૧	ઝુરા-નિરોણા વચ્ચે તા. ભુજ
શોબિગી (Marshall's Iora)	૨	થાન-ગોધીચાર વચ્ચે
કાશ્મીરી ચાસ (European Roller)	૧	લોરિયા, તા. ભુજ
	૧	લોરિયા-ઝરા, તા. ભુજ
	૧	ઝુરા-નિરોણા, તા. ભુજ
	૨	નિરોણા, તા. ભુજ
	૨	ડાડોર
	૨	ડાડોર-થાન
	૨	ભીમસર,
	૨	ભુખીબંધ (ઋતુનો પ્રથમ)

કુલ ૧૩

અહીં માળાની પ્રવૃત્તિ પણ જોઈ.

ધીણોધર ડુંગરની ખીણમાં એક ખડકના ખાંચામાં ૧ પુખ્ત નકટા(Comb Duck)ને દાખલ થતો જોયો. ત્યાં તેનો માળો હોય તેમ લાગ્યું.

થાન ખાતે બ્રાહ્મણી કાબર (Brahminy Starling)ના ૨ માળા જોયા. ૧. માળો મકાનની દીવાલના ખાંચામાં હતો જેમાં પુખ્ત પક્ષી જતું જોયું. અન્ય બાજુ ૧ પુખ્ત પક્ષી ચાંચમાં ખોરાક સાથે નજરે પડ્યું.

મોચીરાઈ રખાલ, તા. ભુજ આસપાસ પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૪-૯-૧૧ના રોજ ભુજ તાલુકામાં આવેલ મોચીરાઈ રખાલ આસપાસ પક્ષીનિરીક્ષણ કરેલ. મારી સાથે શ્રી નવીન બાપટ, શ્રી સુબોધ હાથી, શ્રી ઇબ્રાહીમ દરવાડિયા તથા શ્રી મહમદ હુસેન ખત્રી જોડાયેલાં. મોચીરાઈ રક્ષિત જંગલ છે. અને અહીં પ્રકૃતિ-શિક્ષણ શિબિર પણ યોજાય છે. અગત્યનાં પક્ષીઓની વિગત નીચે મુજબ છે.

પક્ષીનું નામ	સંખ્યા	નોંધ
ચાતક (Pied Crested Cuckoo)	૨	ચોમાસુ મુલાકાતી
સિરકીર (Sirkeer Malkoha)	૧	
દિવાળી માખીમાર (Spotted Flycatcher)	૧	શરદ પંથ પ્રવાસી
મોટો કાબરો પિદ્ધો (Variable Whetear)	૩	
વૈયાં (Rosy Starling)	૪૦	પુખ્ત તથા અપુખ્ત
ઘંટીટાંકણો(Hoopoe)	૧	
પાન પટ્ટાઈ (Western Marsh-Harrier)	૧ માદા	ઋતુનો પ્રથમ
લોટણ હોલો (Red-collared Dove)	૧ જોડી	સ્થાનિક પ્રવાસી
સોનેરી શોબીગી (Marshall's Iora)	૧ જોયેલ	
	૫ સાંભળેલ	
મટિયો લટોરો (Long-tailed Shrike)	૧	

શાંતિલાલ એન. વડ

જૂના વાસ, મંદિર વાળો ખાંચો, માધાપર, ભુજ-૩૭૦૦૨૦

પંખીજગત પરથી રંગપરખ

પંખી માનવસમાજની આસપાસ હોવાથી લોકજીવનમાં અને ગ્રામસમાજમાં ગ્રામબાળકોને રંગની પરખ-ઓળખનું જ્ઞાન પંખીઓના રંગ પરથી અપાય છે. જેમ કે -

લાલ રંગ - 'રાતો ગોરીનો ચૂડલો, રાતી 'તી પોપટની ચાંચ.'

લીલો રંગ - 'લીલાં વનનાં ઝડવાં, લીલી 'તી પોપટને પાંખ.'

કાળો રંગ - 'કાળી કોયલ વનમાં, કાળો 'તી અહાડી મેઘ.'

ઘોળો રંગ - 'ઘોળાં પરભુજનાં ઘોતિયાં ઘોળી 'તી બગલાની પાંખ.'

આમ રંગ-વન અને આકાર રેખાનું જ્ઞાન પંખી પરથી પમાડે તે સંસ્કૃતિ કેવી પ્રકૃતિપરાયણ છે !

સ્ત્રોત : 'લોકસંસ્કૃતિમાં પંખીઓ'

લેખક : ખોડીદાસ પરમાર, પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી ૧૯૮૫

ભારતનાં પક્ષીઓ પરની

વીડિયો માર્ગદર્શિકા ઉપર ટિપ્પણી

‘નેચર ક્લબ, સુરત’ દ્વારા પ્રકૃતિ વિશે માહિતગાર કરવાના તથા તેને લગતું જ્ઞાન ફેલાવવાના થતા સતત પ્રયાસો વખાણવા યોગ્ય છે. અહીં મેં તેમની ભારતનાં પક્ષીઓ પરની વીડિયો માર્ગદર્શિકા સીડીનું વિવેચન કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આ સીડી સમૂહમાં ચાર ભાગ જેવા કે; સામાન્ય પક્ષીઓ, ઘાસિયા પ્રદેશનાં પક્ષીઓ, પાણીનાં પક્ષીઓ અને હિમાલયનાં પક્ષીઓનો સમાવેશ થાય છે. આ ચારેય ભાગોમાં મળીને કુલ ૨૦૦થી પણ વધારે પક્ષીઓની જાતોને આવરી લેવાઈ છે. ખરેખર અનુભવી પક્ષીનિરીક્ષકો માટે પણ તે પક્ષીઓની ઓળખ અને તેમના અવાજને પારખવાની સારી કસરત પૂરી પાડી શકે.

વીડિયો સંપાદન અને અવાજને લગતું કાર્ય શ્રી મુકેશભાઈ ભટ્ટે કર્યું છે, જેઓએ આ પહેલાં પક્ષીઓના અવાજની કેસેટનું કાર્ય કરેલ છે. હવે આ કાર્ય તેમાં કીમતી ઉમેરો થયો હોય તેમ લાગે છે. પક્ષીઓના અવાજની સારી ગુણવત્તા અને સાથેનું સાહિત્ય સંગીત મગજને શાંતિ આપે છે અને સાથે સાથે આંખોને કાંઈક નિહાળવાનો મોકો મળે છે.

દરેક પક્ષીના પરિચય વખતે તેનું કુદરતી આવાસમાં થયેલું ‘વીડિયો રેકોર્ડિંગ,’ તેનાં ગુજરાતી, હિંદી, અંગ્રેજી અને વૈજ્ઞાનિક નામો અને તેના વ્યાપનો નકશો દર્શાવેલ છે. સીડી પર છાપેલ કુલ સમયગાળો અને તેની કિંમત, વાપરનારાને તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપવામાં મદદરૂપ નીવડે છે. જો કે, વિવરણનો અભાવ એક અધૂરપ સૂચવે છે. સંગીત સાથે થોડું વિવરણ ઉમેરવાથી સારું રહે. વીડિયોની ગુણવત્તા દરેક ભાગમાં સમાન નથી; જંગલનાં પક્ષીઓની થોડી નબળી અને

પાણીનાં પક્ષીઓની ઉત્તમ છે. જો મારે આ સીડી સમૂહમાંથી કોઈ એક સૌથી ઉત્તમ ભાગ પસંદ કરવો હોય તો દરેક દષ્ટિકોણથી પાણીનાં પક્ષીઓ (ભાગ-૨) પસંદ કરું.

કોઈ વસ્તુને વર્ગીકૃત કરવી એ સુંદર અને મદદરૂપ થાય તેવું કામ છે. પરંતુ અહીં ઉંડાણથી તપાસતા તે યોગ્ય જણાતું નથી. ઘણાં પક્ષીઓને જે ભાગમાં આવરી લેવાયાં છે તેમાં તે બંધબેસાતાં નથી. જેમ કે, ઘંટીટાંકણો (Common Hoopoe), મોટો ચકવો (Great Stone Plover) અને ઉજળું ગીધ (Himalayan Griffon)ને ઘાસિયા પ્રદેશનાં પક્ષીઓ તેમજ વન ચીબરી (Jungle Owlet) અને ચોટલિયો સાપમાર ગરુડ (Crested Serpent - Eagle)ને હિમાલયનાં પક્ષીઓમાં સમાવિષ્ટ કર્યાં છે. ઘંટીટાંકણને ઘાસિયા પ્રદેશોનાં પક્ષીઓવાળા ભાગના આરંભ પર દર્શાવેલ છે. વળી સામાન્ય પક્ષીઓમાં યાયાવર પક્ષીઓને બાદ કરી શકાય છે. કુંજ (Common Crane) અને કરકરા (Demoiselle Crane) આપણાં સામાન્ય પક્ષીઓ ન કહી શકાય. જો કે, ભગતડું (Coot) કે જે હવે આપણું રહેવાસી પક્ષી થઈ ગયું છે, તેનો સમાવેશ સમજી શકાય તેવો છે. વ્યક્તિગત રીતે, જો સામાન્ય પક્ષીઓમાં ફક્ત આપણા રહેવાસી પક્ષીઓને જ લીધા હોત તો હું વધુ ખુશી અનુભવત.

ઓળખને લગતી નીચેની અમુક ભૂલો તરફ ધ્યાન દોરવું એ મારી ફરજ છે.

૧. ભાગ-૨ : મોટો જમાદર (Greater Adjutant) જેને નાનો જમાદર (Lesser Adjutant) કહ્યો છે.

૨. ભાગ-૩ : સાપમાર ગરુડ (Short-toed Snake-Eagle), મને કોઈ ટીસા (Buzzard) જેવો લાગે છે.

૩. ભાગ-૩ : ઊજળો પિદો (Isabelline Wheatear) મેંદિયા પિદા (Common Stonechat)ની માદા હોય તેવું લાગે છે.

કેટલાક યાદ રહી જાય તેવા વીડિયોમાં ખડમોર (Lesser Florican)નું નિદર્શન (જો કે થોડું વધારે લાંબું છે), ટિલોર (Macqueen's Bustard), શાહી ઝુમ્મસ (Imperial Eagle) અને નાનો ચંડૂલ (Syke's Crested Lark) વગેરે છે. આ ઉપરાંત, પક્ષીઓના વર્તનના કેટલાક રસપ્રદ વીડિયો જેવા કે; કેંચીપૂંછ તારોડિયા (Red-rumped Swallow) દ્વારા કાદવ એકઠો કરવો, બદામીભાલ લક્કડખોદ (Brown fronted Woodpecker)નું બચ્ચાને ખવડાવવું અને ટપકીલી ચિપિયાપૂંછ (Spotted Forktail)નું ખોરાકની

શોધમાં પથ્થરોને ઉથલાવવું વગેરે છે. મને લાગે છે કે કેટલાંક હિન્દી નામ બરાબર નથી. તેની કોઈ તજજ્ઞ પાસે ખાતરી કરાવવી જોઈએ. કેટલાંક નવાં બનાવેલાં ગુજરાતી નામ દા.ત. કાળામાથાનો નીલકંઠ (Black-headed Jay) પણ નવાઈ પમાડે તેવાં છે.

સારમાં એટલું કહેવાનું કે, આ સીડી સમૂહમાં પક્ષીનિરીક્ષણ ક્ષેત્રે કીમતી યોગદાન આપી શકવાની ક્ષમતા છે. તે શિક્ષકો, પ્રાકૃતિક શિક્ષણ આપનારાઓ અને વનકર્મીઓ કે જેઓને પક્ષીગણતરીમાં રસ હોય તેઓના માટે સારી અભ્યાસસામગ્રી પૂરી પાડે છે. હું શ્રી મુકેશભાઈ અને શ્રી સ્નેહલભાઈને આ વીડિયો માર્ગદર્શિકા માટે અભિનંદન પાઠવું છું અને ભવિષ્યમાં તેમાં પક્ષીઓની વધુ જાતિઓ ઉમેરાઈને તેનો વિકાસ થાય તેવી આશા વ્યક્ત કરું છું.

ડૉ. પ્રણવ ત્રિવેદી

સિનિયર સાયન્ટિસ્ટ, નેચર કન્ઝર્વેશન ફાઉન્ડેશન, મૈસૂર,
ડાયરેક્ટર ઓફ કન્ઝર્વેશન, સ્પો લેપર્ડ ટ્રસ્ટ

શાહિનના આકાશી ખેલ !

શાહિન (Paragaine Falcon) પોતાના ઉડાનના કૌશલ્યથી શિકાર કરે છે. જોડી બનાવતા પહેલા માદા આ કૌશલ્યના આધારે પોતાના જીવનસાથીનું ચયન કરે તે સ્વાભાવિક છે. પોતાની ઉમેદવારી નોંધાવવા નર શાહિને તેની ઉડાનનું પ્રદર્શન કરી બતાવવું પડે છે. માળાની જગ્યા અને ક્ષેત્ર (territory) નક્કી થયા પછી તે માદાને રીઝવવા આકાશી ખેલ શરૂ કરે છે.

ચકરાવા લેતો તે ખૂબ ઊંચે સુધી જાય છે અને પછી ઝડપથી ઊંધા માથે પડતું મૂકે છે. નીચે આવીને વળી પાછો ઉપર જાય છે. ઉપર જતાં ક્યારેક પડખે

ગોળ ફરતો (rolling side by side) જાય છે અને ડૂબકી મારીને ઊંચે જાય ત્યારે પાંખો અડધી બીડેલી રાખે છે. ક્યારેક માદા પણ તેના આ કૌશલ્ય-પ્રદર્શનમાં જોડાય છે, જ્યારે બંને એકબીજા ઉપર મંડરાતા રહે છે. ક્યારેક નીચે આવતાં એકબીજામાં પંજા ભરાવી દે છે. ઉડાન સમયે ખૂબ નજીક આવી જાય તો છાતી અને ચાંચથી એકબીજાને સ્પર્શે છે. (aerial kiss !)

કેટલાંક ગરુડ પણ જોડી બનાવતાં પહેલાં આવી ઉડ્યન કસોટીમાંથી પસાર થાય છે.

લેખક : ડેવિડ એટનબરો

સ્રોત : 'ધ લાઈફ ઓફ બર્ડ્ઝ'

પક્ષીઓનું પ્રાગટ્ય

મહાન વૈજ્ઞાનિક ચાર્લ્સ ડાર્વિને 'કુદરતી વિણમણી' (natural selection) અને 'યોગ્યતમની ચિરંજીવિતા' (survival of the fittest)ના ખૂબ જ અગત્યના સિદ્ધાંતો જીવશાસ્ત્રમાં આપ્યા. ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયા દરમિયાન પૃથ્વી પર સૌ પ્રથમ કરોડરજજુ વગરના જીવ ઉત્ક્રાંત થયા. તેમાંથી કમશઃ માછલી અને તેમાંથી દેડકા જેવાં પાણી અને જમીન પર જીવી શકતાં પ્રાણીઓ આવ્યાં, જેઓ ઉભયજીવી તરીકે ઓળખાય છે. ઉભયજીવી તથા માછલી બંનેને ઈંડાં મૂકવા માટે પાણીના માધ્યમની જરૂર પડે છે, પરંતુ ઉભયજીવીમાંથી જ્યારે સરીસૃપો ઉત્ક્રાંત થયા ત્યારે તેમણે જમીન પર મૂકી શકાય તેવાં ઈંડાં વિકસાવ્યાં. તેથી જમીન પર જીવી શકે તેવાં સરીસૃપોને ઈંડાં મૂકવા પાણીમાં જવાની જરૂર ન રહી. 'મીસોઝોઈક' તરીકે ઓળખતા કાળમાં શરૂઆતમાં ન તો પક્ષીઓ હતાં કે ન તો સસ્તન; તેથી પૃથ્વી પર જાત-જાતનાં સરીસૃપોનું સામ્રાજ્ય હતું.

આર્કીઓપ્ટેરીક્સનું અશિમ

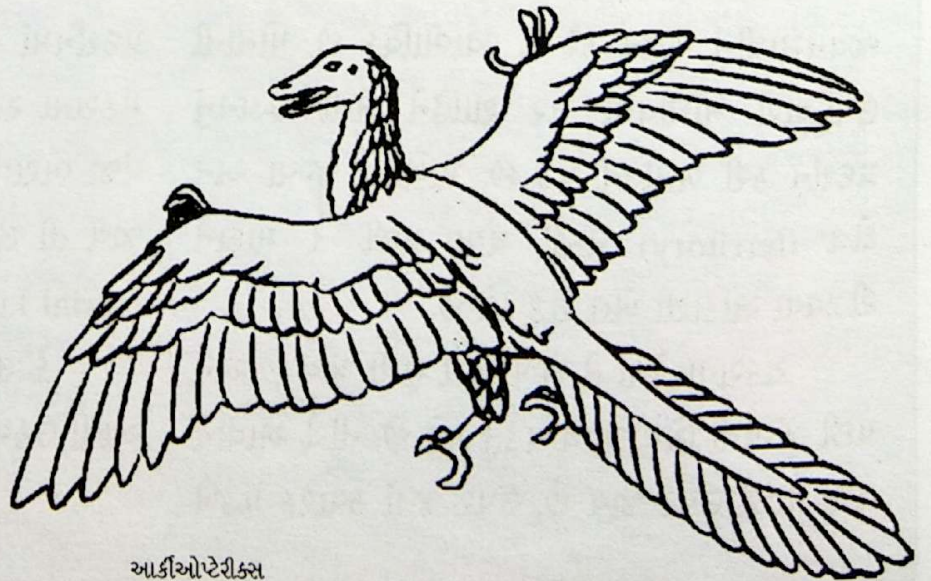
આપણે બધાયે 'જ્યુરાસિક પાર્ક' ફિલ્મ જોઈ છે. જ્યુરાસિક, મીસોઝોઈક કાળનો એક ભાગ હતો; જ્યારે સરીસૃપમાંથી પક્ષીનો પ્રાદુર્ભાવ થયો.

'ઉત્ક્રાંતિ'ની વિચારધારા પ્રમાણે જે સજીવ જાતિ પોતાનાં જે-તે સ્થળ અને કાળમાં જીવવા માટે સૌથી વધુ સક્ષમ હોય તે પોતાનાં જનીનો (વારસાગત લક્ષણો) બીજી પેઢીને આપતાં જાય છે અને પોતાના પર્યાવરણમાં થતા ફેરફારોને અનુકૂળ લક્ષણો સંતતિમાં વારસાગત બને છે. ઉત્ક્રાંતિ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે. નવી-નવી સજીવ જાતિઓ સતત ઉદ્ભવ થતી રહે છે, જ્યારે બીજી કેટલીક નાશ પામી અશિમભૂત બની જાય છે. આપણે (માણસો) પણ આ પ્રક્રિયાના એક ભાગ છીએ.

પક્ષીની ઉત્પત્તિ સરીસૃપમાંથી જ થઈ તે બાબત નિર્વિવાદ છે, પરંતુ તેઓ થીરોપોડ ડાયનોસોરમાંથી ઉત્ક્રાંત થયા તે અંગે મતમતાંતરો છે.

પ્રાચીન પક્ષી

૧૫૦૦ લાખ વર્ષ પૂર્વેના 'આર્કીઓપ્ટેરીક્સ'ના નામથી જાણીતા અશિમો ૧૯મી સદીમાં શોધાયા. વૈજ્ઞાનિક મતાનુસાર તે સૌથી પ્રાચીન પક્ષી કહી શકાય.

આર્કીઓપ્ટેરીક્સ

તેનામાં સરીસૃપ તથા પક્ષી બંનેનાં લક્ષણો જોઈ શકાય છે; તેનું હાડપિંજર તથા દાંત સરીસૃપ જેવાં છે જ્યારે પીંછાંની હાજરી રૂપે પક્ષીનું લક્ષણ પણ મોજૂદ છે.

આ લાખો વર્ષોના ગાળા દરમિયાન પક્ષીઓની હજારો જાતિઓ (species) અસ્તિત્વમાં આવી; અત્યાર સુધીમાં સેંકડો જાતિઓ લુપ્ત પણ થઈ ગઈ અને હજારો આપણે જોઈ રહ્યા છીએ.

આ જાતિઓ (species) શું છે ?

જીવશાસ્ત્રમાં પ્રાણી અને વનસ્પતિની જે-જે વસ્તીઓના સભ્યો એકબીજા સાથે પ્રજનનક્ષમ હોય અને સંતતિ ઉત્પન્ન કરી શકે તેમ હોય તેમને 'જાતિ'માં વિભાગવામાં આવે છે. પ્રત્યેક જાતિનાં બે નામ હોય છે, જેમ કે માણસને *Homo sapiens* કહે છે, જેમાં *Homo* પ્રજાતિ અથવા ગોત્ર (genus) છે અને *sapiens* જાતિ (species) છે. ચકલીને *Passer domesticus* કહે છે; અહીં *Passer* પ્રજાતિ અને *domesticus* જાતિ છે. એક પ્રજાતિમાં ઘણી જાતિઓ હોઈ શકે દા. ત., સીંગપર ને *Anas acuta*, નીલશિરને *Anas platyrhynchos*, લુહારને *Anas strepera* વગેરે. નાની મુરઘાબી, ટીલિયાળી બતક, પિયાસણ, ચેતવા, ગયણો બતકો *Anas* પ્રજાતિમાં આવે અને દરેકની જાતિનું નામ અલગ-અલગ વગેરે છે. તે જ રીતે સિંહ, વાઘ, દીપડો બધાની પ્રજાતિ *Panthera* છે, પણ જાતિનું નામ અલગ-અલગ. આ રીતે વર્ગીકૃત કરતી વનસ્પતિ તથા પ્રાણીશાસ્ત્રની શાખાને Taxonomy કહે છે, જે દરેક પ્રાણી (કે વનસ્પતિ)ને તેના વર્ગ, (order), કુળ (family), પ્રજાતિ અને જાતિ સુધી વર્ગીકૃત કરી એકબીજાથી ભિન્ન તારવે છે.

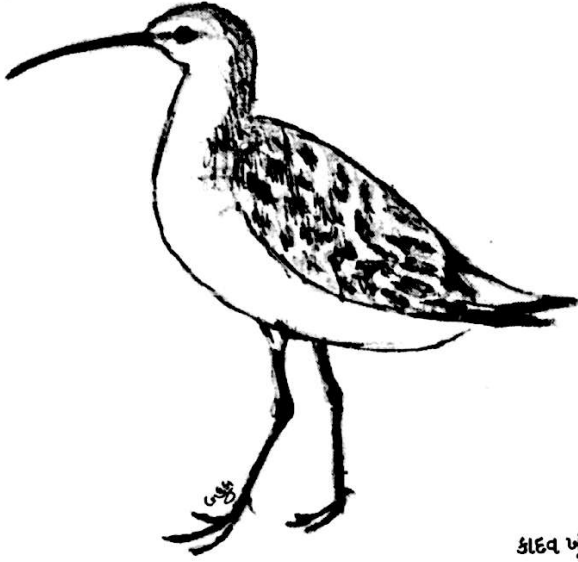
જેમ-જેમ ટેકનોલોજીનો વિકાસ થતો ગયો તેમ-

તેમ વિજ્ઞાનની વર્ગીકરણ કરવાની પદ્ધતિઓ વધારે ચોકસાઈવાળી બનતી રહી અને વર્ગીકરણમાં ફેરફાર થતો રહ્યો. વર્ષો પહેલાં પક્ષીના ખોરાકને અનુલક્ષીને તેમને અલગ-અલગ જૂથમાં મૂકવામાં આવતાં; દા. ત. : કલકલિયો (king fisher) અને મત્સ્યભોજ (osprey)ને તેમના ખોરાકને કારણે એક જૂથમાં મુકાતાં, જ્યારે ગરૂડ (eagle) અને ઘુવડ (owl) ને પણ એક જૂથમાં વર્ગીકૃત કરાતાં. પરંતુ, ધીરે-ધીરે પક્ષીઓના બાહ્યાકાર સાથે આંતરિક રચના, જીવરાસાયણિક સમાનતાઓ અને હવે 'ડી.એન.એ. સીંગર્પ્રીટીંગ'નો ઉપયોગ કરી કઈ બે જાતિઓમાં કેટલું મળતાપણું છે અને તે કયા જૂથમાંથી ઉત્પન્ન થઈ હશે તેવી ધારણાઓ કરી વર્ગીકરણમાં અનેક તફાવતો આવતા રહ્યા છે. આ ધારણાઓને લીધે જાતિઓની નિકટતા અને પૂર્વજો કોણ અને કેવાં હશે તેની જાણકારી મળે છે.

ચકલીના વર્ગને પેસેરીફોર્મ્સ (Passeriformes) કે પેસેરાઈન્સ (Passerines) કહે છે, જેમાં લગભગ ૬૦૦૦ જેટલી જાતિઓ આવેલી છે, જે કુલ પક્ષીજાતિઓની અડધોઅડધ જેટલી થાય ! અબાબીલ જેવાં પક્ષીઓના વર્ગને એપોડીફોર્મ્સ (Apodiformes) કહે છે, જેમાં આશરે ૪૪૦ જાતિઓ છે. ટિટીડી જેવાં પક્ષીઓ કેરેટ્રીફોર્મ્સ (Charadriiformes)ના સભ્યો છે, જેમાં ૩૫૦ જાતિઓ છે અને લગભગ તેટલી જ પોપટની જાતિઓ વર્ગ સીટેસીફોર્મ્સ (Psittaciformes)માં છે. પક્ષીઓના કુલ ૨૩૫૧ જેટલા વર્ગ છે.

'પેસેરાઈન' એટલે શું ?

એ પક્ષીઓનો સૌથી મોટો વર્ગ છે અને તેમને ઓસાઈન (oscine) એટલે કે ગાયક પક્ષીઓ અને સબ-ઓસાઈન એટલે કે બિનગાયક પક્ષીઓમાં

કાદવ ખૂંદનારાં

વિભાજિત કરાયા છે. ચકલી, તૂતી (finches), ફુટકીઓ (warblers), રામચકલી (tits), ચંડૂલ (thrushes) વગેરે ઓસાઈન છે.

કાદવ ખૂંદનારાં (wader) એટલે ?

પક્ષીને લગતા પુસ્તકમાં વર્ગ કેરેડ્રીફોર્સમાં આવતાં પક્ષીઓ જેવાં કે બાટણ (plover), ઢોંગીલી (plover), ટિયોડી (lapwing), લીલાપગ (green shank), તુતવારી (sandpiper), ગજપાઉં (stilt), ઊલટીયાંચ (avocet), ચંચળ (phalarope) વગેરેનો સમાવેશ આ જૂથમાં થાય છે.

શિકારી પક્ષી (raptor) એટલે ?

‘ફાલ્કનીફોર્સ’ વર્ગ અંતર્ગત આવતાં શિકારી પક્ષીઓ જેવાં કે, સમડી (kite), ગરૂડ (eagle), સાપમાર (short-toed, પટ્ટાઈ (harrier), શકરો (shikra), ટીસો (buzzard), ઝુમ્મસ (eagle), સાંસાગર (eagle), લર્જ (Kestrel), લગ્ગડ (Laggar), શાહિન (Paragrene Falcon), વગેરે. કેટલાંક ઘુવડને પણ તેમાં ઉમેરે છે. શિકાર કરી માંસ ખાતાં બધાં જ પક્ષીઓ રેપ્ટર ગણાતાં નથી; જેમ કે, લટોરો (shrike) અને ગેનેટ (gannet).

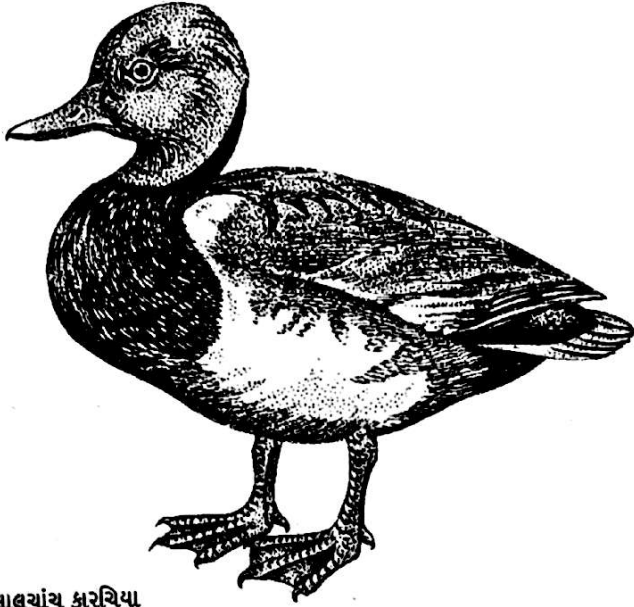
લગ્ગડ

દરિયાઈ પક્ષીઓ (Sea-birds) એટલે ?

જે પક્ષીઓ જીવનનો મોટો ભાગ સમુદ્રમાં વ્યતિત કરે તે. આમાં પેટ્રેલ (petrel), શીયરવોટર્સ (shearwater), આલ્બેટ્રોસ (albatross), ગેનેટ (gannet), પેંગ્વિન, ધોમડા, વાબગલીઓ, ઓક (auk), સ્કુઆ (skua), ટ્રોપીકબર્ડ (tropicbird), ફ્રીગેટબર્ડ (frigatebird) વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. કેટલીક ડૂબકી, ચંચળ, બતક પણ મોટો સમય દરિયામાં વ્યતિત કરતાં હોવા છતાં પણ તેઓ સી-બર્ડ્ઝ તરીકે ઓળખાતાં નથી.

ક્રમ : ૪૩-૪૬ સે.મી.
ચિત્ર સૌજન્ય : સી.ઈ.ઈ.

બતક

લાલચાંચ કારચિયા
કદ : ૫૪ સે.મી.

વોટર ફોલ / વાઈલ્ડ ફોલ કોને કહે છે ?

એન્સનફોર્મ્સ (Order : Ansenformes)ની હંસ (goose), બતક (duck), અને દેવહંસ (swan)ને વોટરફોલ (water fowl) કહે છે.

પક્ષીઓની ઉપજાતિ (subspecies) એટલે શું ?

એક જ જાતિમાં સમાયેલા પરંતુ રંગ-રૂપના કે/તથા વર્તનના થોડાક ભેદ દર્શાવતા સભ્યોને ઉપજાતિમાં વિભાગવામાં આવે છે. દા. ત. રાખોડીશિર પીળકિયો (*Motacilla flava thunbergi*) અહીં *thunbergi* ઉપજાતિ છે. તેવી જ અન્ય બે ઉપજાતિ એટલે નીલશિર પીળકિયો (*Motacilla flava beema*) અને શ્યામશિર પીળકિયો (*Motacilla flava melanogrisea*). ઉક્ત ઉદાહરણમાં *thunbergi*, *beema* અને *melanogrisea* એક જ જાતિ *flava*ની ત્રણ ઉપજાતિ છે. ઉપજાતિને race પણ કહે છે.

પ્રજાતિ, જાતિ તથા ઉપજાતિને અંગ્રેજીમાં જ્યારે છાપવામાં આવે છે ત્યારે ઇટાલીકસ ફોન્ટમાં છપાવવામાં આવે છે પરંતુ લખાણમાં તેમની નીચે લીટી દોરવાનો નિયમ છે.

ઉપજાતિઓ કાળક્રમે સંપૂર્ણ જાતિમાં ઉત્ક્રાંતિ પામી શકે છે.

આવી દ્વિનામી પદ્ધતિ શું કામ ?

કોઈ પણ જીવને ચોકસાઈપૂર્વક ઓળખવા માટે આ પદ્ધતિ અપનાવાઈ છે, જેમાં પ્રજાતિ અને જાતિ લખવાથી જે તે પ્રાણી (કે પક્ષી)ને ચોકસાઈથી ઓળખી શકાય છે. આને 'બાયોલોજીકલ સ્પીસીઝ કન્સેપ્ટ' (BSC) કહે છે.

શું પક્ષીઓમાં હજુ પણ ઉત્ક્રાંતિ થવાનું ચાલુ જ છે ?

ઉત્ક્રાંતિ એક અર્થમાં નવી-નવી જાતિઓ ઉત્પન્ન થવાની પ્રક્રિયા છે. ચાર્લ્સ ડાર્વિને ગેલાપેગોસ ટાપુઓના સમૂહની મુલાકાત લીધી ત્યારે તૂતી (finches) નામનાં પક્ષીઓએ તેમને વિચારતા કરી મૂક્યાં. મુખ્ય ખંડની તૂતી જુદાજુદા ટાપુ પર પહોંચ્યા પછી ત્યાં મળતા ખોરાક પ્રમાણે તેમની ચાંચમાં જે પરિવર્તનો ડાર્વિને જોયા તેના પરથી તેમને 'કુદરતી વિજ્ઞામણી'નો સિદ્ધાંત સૂચ્યો. દરેક ટાપુ પર પહોંચેલ તૂતી નવી-નવી જાતિમાં ફેરવાયેલી જોવા મળી. આમ ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયા પક્ષીઓ અને અન્ય જીવોમાં પણ સતત ચાલતી રહે છે, જે સામાન્ય રીતે (આપણા જીવન-કાળની સરખામણીમાં) લાંબો સમય લે છે.

શું હવે પક્ષીઓની નવી જાતિઓ મળે છે ખરી ?

સમગ્ર સજીવસૃષ્ટિમાં લોકો પક્ષીઓનું સૌથી વધુ અવલોકન કરતા હોવા છતાં પણ દ. પૂ. એશિયા, ઉષ્ણ આફ્રિકા, તથા દ. અમેરિકાના પ્રદેશોમાંથી વર્ષે લગભગ ત્રણેક નવી પક્ષીજાતિઓ નોંધાય છે. ફિલીપાઇન્સના કલાયન ટાપુ પરથી કલાયન રેઇલ નામની પક્ષીની નવી જાતિ ૨૦૦૪ની સાલમાં મળેલી. આપણાં છાપાંમાં પણ અવારનવાર નવી જાતિ શોધાયાના સમાચાર મળતા રહે છે.

(ક્રમશઃ)

અધ્યક્ષ, જીવવિજ્ઞાન વિભાગ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ

પંખીવન ખડું કરવું છે

સાદરવંદના! 'વિહંગ' આપની કૃપાથી મળે છે. લવાજમ ભરાયું નથી તોય પક્ષીનિરીક્ષણ હેતુ આપનો સાથ મળે છે.

ભટકતી જાતિઓનાં રઝળતાં બાળકોની આ નિવાસી પ્રા. શાળા છે. આવા બાળકોને પક્ષીઓ ગમતાં હોય છે. શાળામાં ચબૂતરો કર્યો છે. કણકણ બચાવી બાળકો ચણ નાખે છે. વૃક્ષો વાવેલાં છે. કુદરતી વાતાવરણ છે. અહીં પોપટનું ઝુંડ રહેતું હતું. હમણાં નથી. વધુ પંખીઓ આવતાં થાય તે માટે પંખીવન ખડું કરવું છે. શાળામાં જ તળાવ કર્યું છે. હજારો વૃક્ષો વાવીને પંખીઓને માટે આકર્ષણ ઊભું કરવું છે.

'વિહંગ' વાંચતા રહેવાથી પક્ષીપ્રેમ કેળવાય છે. તેમનાં રૂપ, રંગ, ઉડાન, અવાજ, પ્રજનન, માળા જોવાથી મન પ્રસન્ન થાય છે. મુ. લાલસિંહબાપુનો 'માણ્યું તેનું સ્મરણ' લેખ ખૂબ જ ગમે છે. પંખીઓનાં ચિત્રો 'વિહંગ'માં છપાય છે, તેથી પક્ષી ઓળખ માટે સરળતા થાય છે. સવારના પહોરમાં બાર-બાર મોરલા શાળાના પ્રાંગણમાં ચરાણ માટે આવે છે. નાચ કરે છે. બાળકોને જોવાની મજા પડે છે.

સલાલ ગામે કાળુસિંહ રાઠોડે 'વૃક્ષમંદિર' બનાવ્યું છે. પાસે બંધ છે. તેની સુંદરતા પણ છે. બાળકોને પ્રવાસે લઈ જવાનો-જોવાનો લ્હાવો લેવાના છીએ

શંભુભાઈ યોગી

નવજીવન આશ્રમશાળા આશ્રમ રોડ, મણુંદ-૩૮૪૨૬૦ તા. જિ. પાટણ (ઉ. ગુ.)

ઇ. ત એટલે બચુભાઈ રાવત !

જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૧ના અંકમાં 'બાજનો મધનો શોખ'ની નિરીક્ષણ નોંધ 'ઈ. ત.' એ કરી છે, તે

વાંચીને આ પત્ર લખું છું.

આ નિરીક્ષણ શ્રી બચુભાઈ રાવતનું હોય તેવું મારું અનુમાન છે કારણ કે, મારા કલાકાર મિત્રે મને જણાવ્યું હતું કે, શ્રી બચુભાઈ રાવત પોતાનું નામ અને અટકના અંતિમ અક્ષરો લઈને 'ઈ.ત.'ના નામથી લખતા.

'પક્ષીઓનું વિજ્ઞાન' શ્રેણી શરૂ કરી તેનો આનંદ વ્યક્ત કરું છું. અધિકૃત માહિતીસભર લેખો શ્રેણી પૂરી થયે પુસ્તકરૂપે મળે તેવી અપેક્ષા.

શ્રી લાલસિંહભાઈ તેમનાં જે સ્મરણો રજૂ કરે છે તે ખૂબ જ રસપ્રદ તો છે જ પણ તેમની રજૂઆત સરળ અને સ્વાભાવિક હોય છે અને લખાણ વાંચતા તેઓ જાણે કે બોલતા સંભળાય છે.

દિનુભાઈ દવે

નિયામક, શારદામંદિર, અમદાવાદ-૭

ગીધ જેવા કાગડાના હાલ

પ્રા. ડૉ. વિનોદ સી. સોની દ્વારા પક્ષીજીવનનાં વિવિધ પાસાંને સમજાવતી-પક્ષીઓનું વિજ્ઞાન-લેખમાળા શરૂ કરવા માટે હૃદયપૂર્વક અભિનંદન પાઠવું છું.

લેખમાળા વાંચી-જાણી-માણીને માહિતી પ્રાપ્ત કીધી, હૃદય ધન્ય ધન્ય થઈ ગયું.

મને સમજણ આવી ત્યારથી કબૂતરોનાં ચણ ચણવાનો મધુરવ મારા કણોને મધમીઠાશથી ભરી દેતો હતો. એ વખતે મારા પિતાશ્રી પરોઢિયે ઘરની ઓસરીનાં પતરાં ઉપર દાણા નાખતા ત્યારે બસોની આસપાસની સંખ્યામાં કબૂતર આવતાં. ૧૯૮૦ પછી સંખ્યા ઘટતી ગઈ. ઘટતી ઘટતી, હાલ હું દાણા નાંખું છું તો ચાળીશની આસપાસની સંખ્યા છે. તેમ થવાનાં કારણો તો હવે

જગવિદિત છે.

ત્યારે ઓછામાં ઓછા ૧૦૦ની સંખ્યામાં ગીધ હતાં, પણ ૧૯૮૩ પછી ગીધ એક પણ નથી. ચકલીઓ ટોળાંબંધ -૨૦૦ની આસપાસ હતી, ૧૯૯૦ની આસપાસની સાલ સુધી, તે પછી ઘટતી ગઈ. હાલ રળીખળી પંદર-વીસ જેવી છે. મારું ઘર એ વખતે ચકલીઓથી ગૂંજતું હતું. હાલ સૂમસામ જેવું ભાસે છે. ગીધ જેવી હાલત મારા ગામમાં કાગડાઓની પણ થતી જાય છે.

ભદ્ર મહેન્દ્ર રવિશંકર

ગામ : લવાડ, તા. દહેગામ, જિ. ગાંધીનગર-૩૮૨૩૦૫

પક્ષીઘરો મૂકીએ

પર્યાવરણનું જતન, સંવર્ધન આપણું સહિયારું કાર્ય છે. પૃથ્વી પર દરેક સજીવ આગવું મહત્ત્વ ધરાવે છે. નાનકડી ચકલીનું પણ આપણા માટે ઘણું મહત્ત્વ છે. આપણી આસપાસ ફક્ત સુશોભનનાં વૃક્ષ-છોડ જ નહીં ઝાડીઝાંખરા પણ જરૂરી છે, જેથી કરી તેતર-બટેર જેવાં વાડમાં રહેનારાં પક્ષીઓ અને ઝાંખરામાં આશ્રય લેતાં ચકલી-સુગરી જેવાં નાનાં પક્ષીઓ રહી શકે. વિકાસ અને શહેરીકરણની આંધળી દોડને લીધે ઝાડી-ઝાંખરા અને આકડા જેવી વનસ્પતિઓ ઓછી થતી જાય છે, ત્યારે આપણે તે અંગે પણ નક્કર કરવું રહ્યું. અમારા ઘરની બહાર ૧૭ પક્ષીઘર છે જેમાં ત્રણ તો માટલીઓનાં મૂક્યાં છે. દરેકમાં ચકલીઓનું સફળ પ્રજનન છે. નાનાં બચ્ચાંને દાણા-જીવડાં ખવડાવતાં ચકલીનાં વાલી જોવા તેનો અનેરો આનંદ છે. ખરેખર આપણે ઘરમાં તો ચકલીઓને આવવાનો અવકાશ નથી રહેવા દીધો. એ ત્રાંસા ફોટા, છાજલી, ગોખ નથી તો કાંઈ નહીં, ઘરની બહાર દરેકે પક્ષીઘર લગાવવા જ જોઈએ. માટલી પર ઢાંકણ લગાવી નાનું રથી ૨ ૧/૨”નું કાણું રાખીએ તો સરસ માળો બને છે.

હા, કાગડા, કાબર કે ખેરખટ્ટાથી થોડું રક્ષણ કરવું પડે પણ ચકલીઓની સંખ્યા ચોક્કસ વધે છે. ગરબાની કાણાવાળી માટલીઓ પણ આમાં વાપરી શકાય. પ્રકૃતિ પૂજા એ જ સાચી પશુપતિનાથની પૂજા છે. ઘણા લોકો કહે છે ‘નેસ્ટ’ લગાવ્યા પણ માળા થતા નથી. તો માળો કરવા ચકલીઓને નિર્ભય વાતાવરણ, દાણા-પાણી તથા આસપાસ થોડી ઝાડી, કુદરતી વાડ વગેરે પણ હોવાં જરૂરી છે.

પૂંઠાનાં નાનાં ‘નેસ્ટબોક્સ’ અને માટલીઓમાં સુંદર માળા બને છે. ક્યારેક ખિસકોલી પણ તેમાં માળો બનાવે છે.

ઘરની ફરતે દીવાલમાં લગાડેલા નાગફણીના છોડનાં ફૂંડાંમાં બે વખત ચોમાસા પહેલાં દેવચકલીએ માળા બનાવ્યા હતા. તેનાં બચ્ચાં ઊડી ગયા પછી ૭

અવરજવર બર્ડ શો

પણ પંખીઓને ઊડતાં જોઉં, ત્યારે ઈર્ષ્યા સિવાય કોઈ ભાવ મારામાં બચતો નથી. વિમાન રચાયાં. નાના વિમાનથી જેટ વિમાન બને જેટ વિમાનથી જમ્બો વિમાન રચાયાં. પણ કોઈને સાદું સીધું પરીની પાંખ જેટલું ‘નહાનું’ કશું કેમ સૂઝતું નથી? મોટો તોતિંગ વાલ્વવાળો રેડિયો. પછી ટ્રાન્સિસ્ટર અને પછી મીની પોકેટ રેડિયો થઈ શક્યો; પહેલાં મોટાં રેકોર્ડિંગનાં પીંડલાં અને પછી હથેલીમાં રહી જાય એવા ટેપરેકોર્ડરો, પહેલાંકદાવર અને પછી ચપટાં ભીંતે લટકાવી શકાય કે મોબાઈલમાં સમાઈ જાય તેવાં ટી.વી. પણ ઘરમાં કપડાંની જેમ પાંખ લટકાવી હોય અને દરેક જણ પહેરીને ઊડવા માંડે એવું કેમ બની શક્યું નથી ? આવા ને આવા વૈજ્ઞાનિક કાલ્પનિક ધખારામાં પંખીઓએ કદાચ મારા મનમાં સૌથી વધુ મોટો માળો કર્યો છે.

ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

સ્રોત : શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ : ૨૦૦૭

દિવસમાં વરસાદ ચાલુ થયો, તેવું બે વર્ષનું અવલોકન છે.

ડૉ. ગાયત્રી જોષી, ડૉ. તરુણ જોષી
સનબર્ડ નેચર ગ્રૂપ', નડિયાદ

વિહંગ માણું છું"

તા. ૦૭-૦૮-૧૧ની નોંધ મોકલું છું. ત્યારે જામનગર આજુબાજુ ખૂબ ઓછો વરસાદ હતો, પણ છેલ્લા ફેરામાં ૧૫ ઈંચ વધારાનો વરસાદ પડતા મોટી ચોટીલી ડૂબકીને બચ્યાં પીઠ પર બેસાડી ફરતી હોય તે દૃશ્ય જોવા માટેની ઇચ્છા અધૂરી રહી, કારણ વરસાદથી ખીજડિયાના એ ભાગ તરફ જવા માટે રસ્તા ખરાબ થઈ જાય છે. ત્યાર બાદ હજુ ત્યાં જવાયું નથી.

વિહંગ'માં શ્રી લાલસિંહભાઈની રણજિત સાગર અંગેની જૂની માહિતી રસપ્રદ રહી. આપના દ્વારા શ્રી ખાચર સાહેબના અંગ્રેજી લેખનો ગુજરાતીમાં કરેલો અનુવાદ ખૂબ જ માણવા જેવો હોય છે. શ્રી ભૂષણ પંડ્યાની તસવીરોને માણી તેમને ફોનથી અભિનંદન આપેલા. તેમણે કહ્યું કે, તે શ્રી લલકુમાર સાહેબના બગીચાનો જ ફોટો છે. આપના 'સ્કેચ' તો હું ખાસ માણું છું.

જયપાલસિંહ જાડેજા

શ્રી અંબાભુવન, ૮, પટેલ કોલોની, જામનગર-૩૬૧૦૦૮

પક્ષીઓ માટે પરબડી

'વિહંગ' મળ્યું, ખૂબ ગમ્યું. સંપાદન અને સંચાલન માટે ધન્યવાદ.

ગયા ઉનાળામાં પક્ષીઓ માટેની ઘરમાં ટીંગાવવાની પરબડીઓના વિતરણમાં સહયોગ આપેલો.

ડૉ. અંબાલાલ પટેલ

સબજેલ સામે, લાલબાગ, સધનપુર-૩૮૫૩૪૦

બાજનો મધનો શોખ

વિહંગ અંક-૫ (જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર-૨૦૧૧)માં પાન નં. ૪૩ પર "બાજનો મધનો શોખ" વાંચ્યું. હકીકત

તદન સાચી છે. મેં ઘણી વાર બાજને મધ ખાતા જોયો છે.

મારા ગામ ગવાસદને અડીને ઘણો સીમ વિસ્તાર છે. ઘણી વાર હું 'બાયનોક્યુલર્સ' લઈને નીકળી પડું છું અને ત્રણથી ચાર વાર બાજ મહાશયને મધ ખાતાં જોયા છે. એક વાર મધ જોયા પછી તે કાં તો મધપૂડા પાસે બેસી ચાંચ મારી પૂડાનું મધ સાથેનું ચક્કુ કાપી દૂર ઊડી જાય છે, અથવા ઘણી વાર સક્કરખોરાની જેમ પાંખો વીંઝતા મધપૂડાનો ટુકડો કાપીને દૂર ઊડી જાય છે. જો મધ દેશી હોય (નાની મધમાખીવાળું) તો ધરાઈ ન જાય ત્યાં સુધી ત્યાંથી ખસતો હોતો નથી, પણ જો મોટી મધમાખી હોય (અમારા વિસ્તારમાં આવું મધ "ભમ્મરિયું મધ" તરીકે ઓળખાય છે) તો ઊડતાં ઊડતાં પાંખો વીંઝતાં મધપૂડાનો ટુકડો કાપી ત્યાંથી ભાગે છે. પણ માખો પણ કમ નથી હોતી, તે બાજનો પીછો કરતી હોય છે.

લગભગ તો બાજ માખોનો પીછો છોડાવી શકે છે, પરંતુ ઘણી વાર માખોનો પીછો છોડાવવા બાજ કોઈ પ્રાણી કે માણસ પરથી ઊડીને પસાર થઈ જાય છે. ખીજવાયેલી માખો પછી તે પ્રાણી કે માણસ પર હુમલો કરી દે છે.

અમારા વિસ્તારમાં આ બાજને મધિયો બાજ કહે છે. તેનું કદ લગભગ સમડી જેટલું, રંગ બદામી અને પાંખો ખોલીને ઊડે ત્યારે પાંખોના નીચેના ભાગમાં સફેદ છાંટના પીછાં દેખાતાં હોય છે. બાજના શરીરના પ્રમાણમાં તેનું માથુ થોડું નાનું હોય તેમ મને લાગે છે.

ઘણી વાર શિકાર માટે તેઓ જોડીમાં આકાશે ચકરાવો મારતા દેખાય છે. તેમનો ચકરાવા મારવાનો સમય બપોરે ૧૧.૦૦થી સાંજના ૪.૦૦ દરમિયાનનો હોય છે.

પક્ષીઓમાં મદદ અને સંપત્તિ ભાવના

મારા ઘરથી થોડે દૂર કુંભારવાસ છે.

કુંભારવાસના યોગાનમાં માટીના વાસણ પકવવાનો નિભાડો અને તેનાથી ૧૦ ફૂટ દૂર આમલી છે. તા. ૨૬-૧-૦૮નો દિવસ. લગભગ સાંજે ચાર વાગે મારા ઘરેથી નીકળી ભાગોળ તરફ જવા નીકળ્યો. મારા ઘરની ગલીથી રસ્તા પર આવ્યો ત્યાં જ આમલી પર પોપટ અને કાબરનો કલબલાટ સંભળાયો. આમલી પર નજર પહોંચી.

એક દોરામાં કાબર ફસાઈ ગઈ હતી અને દોરાને સહારે નીચે તરફ લટકી રહી હતી. જોર કરી ઊડવા જાય પણ એક પાંખ અને પગ બરાબર દોરામાં ફસાઈ ગયેલા.

બસ આવા જ મોકાની તલાશમાં રહેતો કાગડો કાબરનો શિકાર કરવાની તાકમાં ત્યાં ઝૂમવા લાગ્યો. ફસાયેલી કાબરે ચીસો પાડવા માંડી. ત્યાં જ બે ત્રણ કાબરો અને ચાર-પાંચ પોપટ કાબરની મદદે આવી પહોંચ્યા. કાબરો અને પોપટો ભેગા મળી કાગડાનો સામનો કરી ત્યાંથી ભગાડવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા. એક પોપટે ઊડતાં ઊડતાં જ કાબર જે દોરામાં ફસાયેલી તે દોરો ચાંચ વડે કાપી નાખ્યો. દોરાથી છૂટી પડેલી કાબર પગ અને પાંખમાં ભરાયેલ દોરા સાથે નીચે પડી.

એક કિશોરે કાબરને ઊંચકી લઈ તેના પગ-પાંખમાંથી દોરો કાઢી લઈ નજીકના ઓટલા પર બેસાડી. મેં તેની નજીક જઈ કાબરને હાથમાં લઈ જોયું, ખાસ કોઈ ઈજા થઈ ન હતી. તે “કુવાંક” અવાજ કરતી ઊડી ગઈ.

એ આમલી પર ઘણા બધા પોપટ, કાબર, કબૂતર અને વૈયાં વસવાટ કરતાં હતાં. ગયા વર્ષે એ આમલી કોઈ કારણોસર કુંભારોએ કાપી નાખી.

અનવર એમ. ઓર

શિક્ષક, ગવાસદ આદર્શ શાળા, મુ. પો. ગવાસદ તા. પાદરા જિ. વડોદરા

ઘરમાં પક્ષીદર્શન

જી. એન. એફ. સી. ટાઉનશીપમાં અમારા ઘર

પાસે નાની સરખી ‘લોન’ હોવાથી, થોડાં પક્ષીઓ આવે છે. સવારે કોઈ પ્રકારનું ખાઉ નાંખીએ; જેમ કે, આગલા દિવસ સાંજનું કંઈક વધેલું, ચવાણું, ચેવડો, સેવમમરા વગેરે. તે સમયે આવનારાં પક્ષીઓમાં બુલબુલ (Red-vented Bulbul), દેવચકલી (Indian Robin), દૈયડ (Oriental Magpie Robin), લેલાં (Babler), બ્રાહ્મણી કાબર (Brahminy Starling), કાબર (Common Myna), મોર (Indian Peafowl), કોયલ (Asian Koel) છે. કુકડીઓ કુંભાર (Greater Coucal) અને કાળિયો કોશી (Black Drongo) આવે છે, પરંતુ વાડ પાસે રાખેલી કુંડીમાંથી પાણી પીને નીચે ઊતરતા નથી.

લેલાંની એક ખૂબી જોવા જેવી લાગી. પાંચથી સાત લેલાં આવે, સાથે એક બચ્ચું પણ હોય. તે ખાવા માટે ચાંચ ખોલે ત્યારે ગમે તે લેલું તેને ખવડાવે છે, ફક્ત મા કે બાપ ખવડાવે તેવું ના લાગ્યું. લેલાં નીડર પણ લાગ્યા, પગ પાસે ખાઉ પડ્યું હોય તો પગને ચાંચ મારી ખાઉ લઈ જાય.

નીડરતામાં બીજો નંબર આવે બુલબુલનો અને સૌથી વધુ ડરપોક કાબર !

ખાઉ ગમે તે નાંખવામાં આવે, ખાઈ જાય છે પણ ખમણ, ઢોકળા, હાંડવો વગેરે ખાતાં નથી. બીજું કંઈ ન હોય ત્યારે કાબર અને કોક વખત દેખા દેતો ગિરનારી કાગડો (Jungle Crow) ખાઈ જાય છે. મોર પણ ખાઈ જાય, જે સવારસાંજ આવે છે.

ચણ નાખીએ તો કબૂતરની સાથે ૮-૧૦ પોપટ (Rose-ringed Prakeet) પણ આવે છે. ઉનાળો પૂરો થયે આવે અને ચોમાસું પૂરું થવા આવે ત્યારે જતા રહે. પોપટ જુવારના બે ભાગ કરે, એક ખાઈ જાય, બીજો ન ખાય, જે કબૂતર ખાય અથવા હોલો ખાય.

એ. કે. દેસાઈ

૧૨, છક્કી ગલી, જી. એન. એફ. સી. ટાઉનશીપ, ભરૂચ-૩૯૨ ૦૧૫.

ગીધ પર જાપતો

ગીધનું સર્વેક્ષણ – અમદાવાદ જિલ્લો

અમદાવાદ જિલ્લામાં મેં ગીધ અંગે સર્વેક્ષણ કર્યું ત્યારે નીચે દર્શાવેલ મુદ્દા પર તાલુકાવાર નોંધ કરી.

૧. ચમાર/ચામડી ઉતારનાર / હાડકા લઈ જનાર
૨. પશુચિકિત્સક (Veterinary Doctor) / પશુપાલન અધિકારી (Animal Husbandary Officer)
૩. કતલખાના
૪. બિન-લાયક (Unqualified) પશુ-ચિકિત્સક
૫. પાંજરાપોળ
૬. ખેડૂત / માલધારી
૭. ગીધ – ભૂતકાળ અને વર્તમાન
૮. તાલુકાવાર દવાનો ઉપયોગ
૯. પાણીનો સ્રોત: નહેર / નદી / બંધ / તળાવ

ચમાર/ચામડી ઉતારનાર/હાડકા

લઈ જનાર

જિલ્લામાં કુલ ૫૦ ચામડી ઉતારનારા સાથે વાત થઈ જે પૈકી અમદાવાદ અને સાણંદ તાલુકામાં સૌથી વધુ સંખ્યા હતી. તેમના ગામથી તેઓ સરેરાશ ૧૦-૧૨ કિ.મી.ની ત્રિજ્યામાં કામ કરે છે.

ભૂતકાળમાં તેમને સારું કામ મળતું હતું, પરંતુ હવે ઘટ્યું છે, તેમજ નવી પેઢીને આ કામમાં આકર્ષણ પણ નથી.

સર્વેક્ષણ દરમિયાન હું દરેક તાલુકાના ચમારને મળ્યો. પ્રથમ દષ્ટિએ તેઓ એકદમ અભણ લાગ્યા, જેઓ ગીધ વિશે કશું જાણતા ન હોય અને તે વિશે કશી ચિંતા પણ ન હોય. પરંતુ, જ્યારે મેં વાત કરી ત્યારે

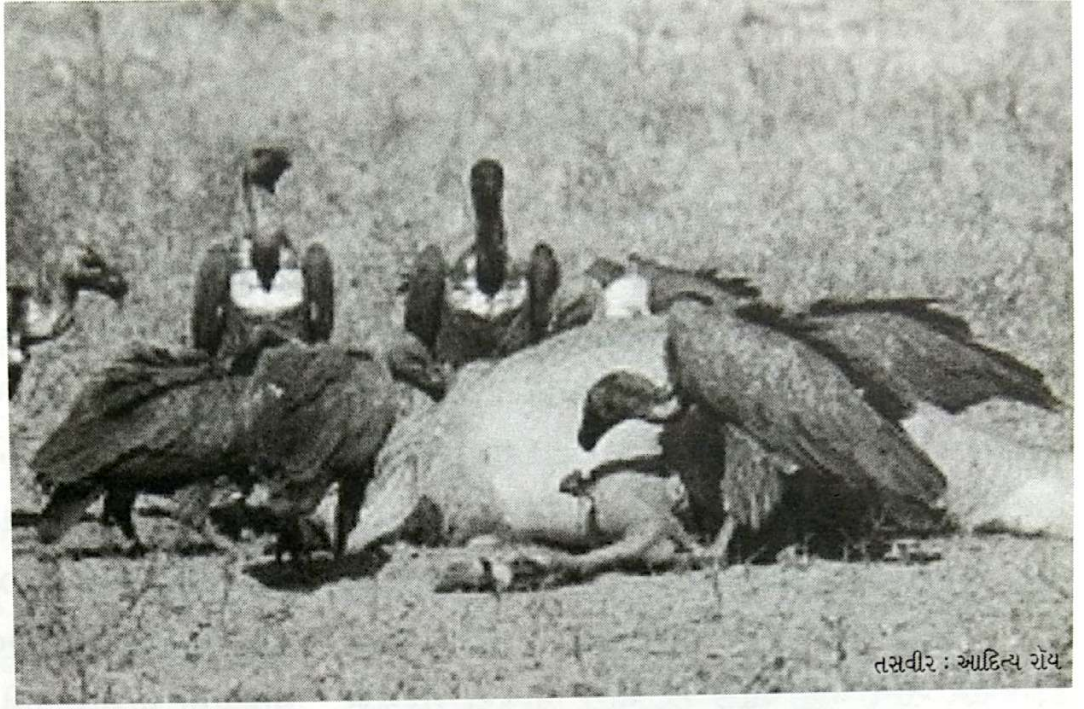
તેમણે આપેલી ગીધની પ્રજાતિ

વિશેની માહિતી વર્ણન, તેમને

નષ્ટ થવા વિશેની ચિંતા જાણી ખૂબ જ નવાઈ પામ્યો. હું એમ કહ્યું તો વધુ પડતું નહીં કહેવાય કે, ચમાર લોકો ગીધના ઘટવાની સૌથી વધુ ચિંતા ધરાવે છે અને ભણેલા શહેરી લોકો કરતા ગીધ અંગે વધુ જ્ઞાન ધરાવે છે.

મેં જ્યારે અમદાવાદ તાલુકાના ચમાર સાથે વાતચીત કરી ત્યારે તેમણે કહ્યું, “દશ વર્ષ પહેલાં મરેલાં ઢોર ઉપર ૧૦૦થી વધુ ગીધ એકઠા થતાં જોતાં હતાં, હવે મોટી સંખ્યા ભાગ્યે જ દેખાય છે.” મેં ગ્યાસપુર અને ઓઢવ વિસ્તારમાં કામ કરતા ચમારોના દસની સંખ્યાના બે સમૂહ સાથે વાતચીત કરી. ઓઢવમાં મરેલાં ઢોર એકઠા કરવાની જગ્યા હતી અને ગીધો ત્યાં નિયમિત આવતાં. ગ્યાસપુરમાં હજી ખેરા (Egyptian Vulture) મળી જાય છે તો ક્યારેક સફેદ-પીઠ ગીધ (White-backed Vulture) પણ આવી ચડે છે. ડાભલા પાંજરાપોળ (દસકોઈ તાલુકા) – જે અમદાવાદ પાંજરાપોળ સંસ્થાની માલિકીની છે – ના ચમારો સાથે પણ વાત કરી. એક ચમાર સરેરાશ પથી ૧૦ ઢોરની ચામડી ઉતારે છે. તેઓ એકના રૂ. ૧૦૦ મેળવે છે. તેઓ મરેલા ઢોરને સ્થળ પર લાવવા ટ્રેક્ટર કે બીજાં વાહનનો ઉપયોગ કરે છે. મોટા ભાગે તેઓ સમૂહમાં કામ કરે છે અને મરેલાં ઢોરના નિકાલ માટે પાંજરાપોળ સાથે વાર્ષિક કરાર કરી ઇજારો લે છે. ગ્યાસપુરમાં એક ચમાર નિકાલના સ્થળથી ૨૦ કિ. મી.ની ત્રિજ્યામાં કામ કરે છે. સાણંદ તાલુકાના ચમારોએ ગીધની જુદી-જુદી જાતિનું આશ્ચર્યજનક બારીકાઈથી વર્ણન કર્યું. જો કે, તેઓ જાતિનાં નામ જાણતા ન હતા. પણ મને કહ્યું કે, “અમે ગીધની ૪-૫ જાત ભૂતકાળમાં આવતી જોતાં.”

એક ચમારે કહ્યું, “મેં ચાર જાતનાં ગીધ પહેલા જોયેલાં, જેમાં સૌથી વધુ સફેદ રંગની પીઠ અને સફેદ રંગનો કાંઠલો ધરાવતાં ગીધ હતાં. કેટલાંક પૂરા સફેદ અને માથે ચોટલી જેવું હોય તો કેટલાંક પ્રથમ જેવાં પણ સફેદ કાંઠલો ન હોય અને ઓછા ઘેરા હોય. ક્યારેક લાલ માથાવાળાં અને કાન જેવું હોય તેવા ગીધ આવતાં.” આ વર્ણન સફેદપીઠ ગીધ, ખેરો, ગિરનારી

તસવીર : આદિત્ય રોય

ગીધ (Long-billed Vulture) અને રાજગીધ (King Vulture)નું છે.

ગીધની સંખ્યા ઘટવાનું કારણ પૂછતા, મને વિસ્મય પમાડે તેવા જવાબ મળ્યા. એક ચમારે કહ્યું, “વિદેશીઓ પક્ષીઓને પકડી લઈ ગયા અને તેમના દેશમાં છોડી દીધાં.” બીજાએ કહ્યું, “ઢોરને ઝેરી દવા આપી તેથી સંખ્યા ઘટી.” એક સામાન્ય સરખો જવાબ બધા ચમારે એમ આપ્યો કે, ગીધ તેમની કામગીરી ઘણી સહેલી બનાવતાં. તેઓ અડધા કલાકમાં એક ઢોરને ખાઈ જતાં, એટલે ગીધ તેમના માટે એટલાં અગત્યનાં હતાં. હવે ગીધ નથી તેથી તેમને ઘણી મુશ્કેલીઓ સહન કરવી પડે છે. ગીધની ગેરહાજરીમાં મરેલું ઢોર ઝડપથી ન ખવાતાં સડવાનું અને ગંધાવાનું ચાલુ થઈ છે, જે નજીકના ગામ માટે પ્રશ્ન ઊભા કરે છે. આ માટે ચમારને અયોગ્ય રીતે દોષી ઠરાવવામાં આવે છે. અને ચમારને વારંવાર નિકાલનું સ્થળ બદલવું પડે છે. કૂતરાંની પણ સંખ્યા વધે છે અને તેઓ આવું માંસ ખાવાથી રોગી બને છે. તેમણે એમ પણ કહ્યું કે, જુવાન પેઢીને આ કામ ખૂબ ઓછા વળતરનું લાગે છે અને ખૂબ ઓછા આ કામમાં રસ ધરાવે છે.

પશુ-ચિકિત્સક/પશુ-પાલન અધિકારી :

કુલ ૧૮ પશુ-ચિકિત્સક સાથે વાતચીત થઈ. સૌથી વધુ અમદાવાદ તાલુકામાં ૪ અધિકારીઓ સાથે પછી વિરમગામ, દેત્રોજ, માંડલ અને ધોળકા તાલુકામાં બે જણા સાથે અને અન્ય તાલુકામાં એક અધિકારી સાથે વાતચીત થઈ.

જિલ્લાના બધા તાલુકાના પશુ-ચિકિત્સકો સાથે મેં પ્રશ્નોત્તરી કરી. પ્રશ્નોત્તરીનો મુખ્ય હેતુ એ હતો કે, તેઓ ‘ડાઈક્લોફેનેક’ (દુઃખાવા તથા સોજા માટે વપરાતી દવા) વાપરે છે કે કેમ ? અને તેમનો આ દવા પરના પ્રતિબંધ પ્રત્યેનો અભિગમ જાણવો. મોટા ભાગના ચિકિત્સકોએ ભૂતકાળમાં આ દવાનો ઉપયોગ કરેલો પરંતુ છેલ્લાં ૯ વર્ષથી બંધ કરેલો છે. મોટા ભાગના ચિકિત્સકોને દવાના પ્રતિબંધ વિષે અને તેના કારણ વિષે જાણ હતી. દવાની કાર્યક્ષમતાની બાબતે બધાનો દાવો એવો હતો કે, તે, ઢોર પર હાલમાં વપરાતી મેલોક્લિકેમ, નિમેસ્યુલાઇડ અને એનાલ્જિન કરતા ઘણી વધારે અસરકારક હતી. તેમજ એક સામાન્ય અભિપ્રાય, ખર્ચાળ મેલોક્લિકેમ સામે તે વધારે કિફાયતી હોવાનો હતો. ડૉ. મુકેશભાઈ પટેલે (ધોળકા) જણાવ્યું કે, ‘ડાઈક્લોફેનેકનું ગીધના

મુખ્ય મારનાર તરીકેનું સંશોધન એ સાવ વાહિયાત વાત છે, આપણાં પશુઓનું શું ? બીજી દવાઓ ડાઇકલોફેનેક જેટલી અસરકારક નથી.' સાધારણ રીતે ચિકિત્સક ૩૦૦ કિ.ગ્રા. વજનના ઢોર માટે મેલોક્લિકેમ/નિમેસ્યુલાઇડ/એનાલ્જિનનો ૧૦-૨૦ મિ.લી.નો 'ડોઝ' વાપરે છે. આદર્શ રીતે 'ડોઝ' ત્રણ દિવસ માટે લેવાનો હોય છે, પરંતુ ગ્રામવાસીઓ બીજી વાર આવતા નથી એટલે પછીની સારવાર મુખ્યત્વે નકલી ચિકિત્સકો પાસે લે છે.

સરકાર તરફથી પશુ-દવાઓ માટે અપાતું ભથ્થું (રૂ. ૨૦૦૦૦ પ્રતિ વર્ષ / પશુ દવાખાનું) એ સાચી જરૂરિયાત સામે ઘણું ઓછું છે. મોટા ભાગના સરકારી ચિકિત્સકો ગામડામાં ખાનગી 'પ્રેક્ટીસ' કરે છે અને સરકારી ફાળવણી કરતા મોટા જથ્થામાં દવા વાપરે છે. તેઓ કહે છે તેના કરતાં ઘણી વધારે દર્દશામક દવાઓનાં ઇજેક્શન વાપરે છે. આમ લેખિતમાં પશુ-ચિકિત્સકની અછત છે અને કેટલાકને એક કરતા વધારે તાલુકાનું કામ સોંપાયેલું હોય છે, પરંતુ સાચી હકીકત એ છે કે, આ ચિકિત્સકો મોટા પાયે ખાનગીમાં ચિકિત્સાનું કામ કરતા હોય છે અને ઘરે ઘરે જઈ ઘણી મોટી રકમની ફી વસૂલતા હોય છે.

મોટા ભાગના ગ્રામવાસી મોટાં ઢોર માટે પશુ-ચિકિત્સકને ઘરે બોલાવવાનું પસંદ કરતા હોય છે. ઘેટા-બકરાના માલિકો આખા ટોળા સાથે દવાખાને જતા હોય છે. કોઈ ચિકિત્સકે કબૂલ કર્યું નહીં કે તેઓ માણસોમાં વપરાતા ડાઇકલોફેનેક વાપરે છે, પરંતુ એમ જણાવ્યું કે બીજા ચિકિત્સકો વાપરતા હોય છે. આ બતાવે છે કે, માનવ-ડાઇકલોફેનેક ઢોર માટે વપરાય છે. મેં એક પણ ડાઇકલોફેનેક દવા એવી ન જોઈ કે જેના પર લખેલું હોય કે 'પશુ ઉપયોગ માટે નથી.'

કતલખાનાં

ગુજરાતમાં કતલખાનાં બીજાં રાજ્યો જેટલાં

પ્રવૃત્ત નથી કારણ કે, માંસની માંગ ઘણી ઓછી છે. મોટા ભાગના લોકો શાકાહારી છે અને જૈન ધર્મની ખાસ્સી અસર છે. મેં અમદાવાદનાં કેટલાંક કતલખાનાંમાં વાતચીત કરી, પરંતુ ગીધની બાબતમાં તે ઘણો નાનો ભાગ ભજવે છે. મને જાણવા મળ્યું કે, ઢોરના શરીરના દરેક ભાગનો કોઈ ને કોઈ ઉપયોગ થતો હોઈ ગીધ માટે ભાગ્યે જ કંઈ બચે છે. માંસ વેચાય છે, ચરબી ઉદ્યોગોને અને હાડકાં હાડકામીલમાં મોકલાવાય છે. ચામડી પણ ઉદ્યોગમાં વપરાય છે. ભૂતકાળમાં ગીધ (૨૦૦થી ૩૦૦) વધેલું ખાવા આવતાં પરંતુ હવે વધેલા માલનો મહાનગરપાલિકાની નિકાલ પ્રક્રિયામાં નિકાલ થતો હોઈ તે ગીધ માટે રહેતું નથી. અમદાવાદમાં ૫-૬ વર્ષ પહેલા કતલખાનાની આસપાસ સફેદપીઠ ગીધ માળા બનાવતાં, પરંતુ હવે નથી બનાવતાં.

બિનલાયક પશુચિકિત્સક

મારા સર્વેક્ષણમાં મને કોઈ બિનલાયક પશુ-ચિકિત્સક કે તેની માહિતી ગ્રામવાસી તરફથી મળી નહીં. મોટા ભાગનાં ગામડાં પશુચિકિત્સકો અને 'લાઈવસ્ટોક ઇન્સપેક્ટર' દ્વારા આવરી લેવાય છે, પરંતુ મોટા ભાગનું કામ ખાનગી 'પ્રેક્ટીસ' દ્વારા થાય છે. મને કેટલાક નિવૃત્ત 'કમ્પાઉન્ડર' પાંજરાપોળમાં ડૉક્ટર તરીકે કામ કરતા મળ્યા, પરંતુ તેઓ પણ ડાઇકલોફેનેકના પ્રતિબંધ વિષે જાણતા હતા અને ઉપયોગ કરતા ન હતા.

પાંજરાપોળ

પાંજરાપોળો એ ગીધસંરક્ષણ માટે અભ્યાસ અને દેખરેખનું ખૂબ જ અગત્યનું સ્થળ છે. મેં અમદાવાદ જિલ્લાની ઘણી બધી મોટી પાંજરાપોળોની મુલાકાત લીધી અને જાણ્યું કે, તેઓ ગીધસંરક્ષણમાં ખૂબ નિર્ણાયક ભાગ ભજવે છે. ડાભલા પાંજરાપોળ (અમદાવાદ પાંજરાપોળ સંસ્થાની માલિકી), વિરપુર

પાંજરાપોળ (વિરમગામ તાલુકો) અને માણેકચોક ખોડાઢોર પાંજરાપોળ (સાણંદ) એ ગીધનાં ખોરાક માટેનાં જાણીતાં સ્થળો છે. મારા સર્વેક્ષણ દરમિયાન મેં ૫૦ સફેદપીઠ ગીધ અને ૫૦ ખેરાને વીરપુર પાંજરાપોળે અને કેટલાક ખેરાને સાણંદ ખાતે જોયા. મેં ઘણા બધાં સફેદપીઠ ગીધ અને પહાડી ગીધ (Griffon Vulture)ને ડાભલા પાંજરાપોળે જોયા. પાંજરાપોળની એક અગત્યની બાબત એ છે કે, તેનો મુખ્ય હેતુ જીવદયા છે, જે જૈન ધર્મનું મુખ્ય પાસું છે. તેથી એવી કોઈ પણ વસ્તુ કે જે જીવમાત્રને નુકસાન કરે છે તેનો અહીં ઉપયોગ થતો નથી. તેઓ ડાઈક્લોફેનેકનો ઉપયોગ ન કરવાની તરફેણમાં છે, કારણ કે તે ગીધને મારે છે. માંડલ અને રામપુર તાલુકામાં પણ મોટી, ૧૫૦૦થી વધારે પશુ ધરાવતી પાંજરાપોળ છે, પરંતુ તેમણે કૂતરાંના ત્રાસથી મરેલાં ઢોરને દાટવાનું શરૂ કર્યું છે. વીરપુર અને રામપુર પાંજરાપોળ પાસે પોતાની મોટી ખાનગી વીડ છે. વીરપુર પાંજરાપોળને પાણીની અછત છે. જો તેને પાણી મળી જાય તો તેમણે વચન આપેલું છે કે, તેઓ ખાસ ગીધ માટે પાણીનું છીછરું તળાવ બનાવશે. મોટા ભાગની પાંજરાપોળને દાતા તરફથી પૈસા આવતા હોય છે. પાંજરાપોળને પાણી માટે પોતાના બોર છે અને તેઓને પશુ ચિકિત્સક અને ચમાર સાથે સંપર્ક હોય છે. મેં 'સર્વે' કરેલી પાંજરાપોળમાં કોઈ પણ જગ્યાએ ડાઈક્લોફેનેકનો ઉપયોગ થતો જોયો નહીં.

ખેડૂતો/માલધારીઓ

મેં દરેક તાલુકાનાં પાંચ ગામોના ખેડૂતો અને ગ્રામવાસીઓ સાથે પ્રશ્નોત્તરી કરી. મોટા ભાગના ગ્રામવાસીઓનું કામ ખેતી અને પશુપાલન હતું. મોટા ભાગના તાલુકામાં ભેંસની

સંખ્યા ગાયની સરખામણીમાં સરખી અથવા વધારે હતી. ખેતી લગભગ 'ટ્રેક્ટર'ના ઉપયોગથી થતી હતી, પરંતુ કેટલાક નાના ખેડૂતો હજુ બળદ અને હળનો ઉપયોગ કરતા હતા. જંતુનાશક દવાઓ અને ખાતરનો ઉપયોગ કરતા હતા. ખેડૂતોએ કહ્યું, "નવા સંકર બિયારણમાં જંતુનાશક દવાઓ અને રાસાયણિક ખાતરનો ઉપયોગ જરૂરી બન્યો છે." તેમણે એ પણ કહ્યું કે, "પશુ ચિકિત્સા સહેલાઈથી ઉપલબ્ધ છે અને ડોક્ટર સમયસર આવી જાય છે. જો કે, તેઓ ખાનગી પ્રેક્ટીસની ફી વસૂલ કરે છે, પરંતુ સારવાર સારી હોય છે અને ઓછાં ઢોર મરે છે."

પાકને મુખ્ય નુકસાનકર્તા નીલગાય અને જંગલી ભૂંડની વસ્તી ઝડપથી વધે છે. ખેડૂતો ઝેરી દવા ફોરેટ (Oregon Phosphate)નો ઉપયોગ આ પશુથી છુટકારો મેળવવા કરે છે. જિલ્લામાં મુખ્ય વસ્તી ઠાકોરની છે, પછી પટેલ, રબારી અને બીજી જ્ઞાતિઓની છે.

તસવીર : આદિત્ય ગોય

ગ્રામવાસીઓએ જણાવ્યું કે, તેઓ ભૂતકાળમાં ગામની બહાર નિકાલ કરાયેલાં મરેલાં ઢોરને ખાતાં ૧૦૦ જેટલાં ગીધને જોયેલાં છે, પરંતુ હવે તેને રખડતાં કૂતરાં ખાય છે.

ગીધ - ભૂતકાળ અને વર્તમાન

જિલ્લામાં ૧૦-૧૫ વર્ષ પહેલા ગીધ સર્વત્ર હતાં, પરંતુ હવે ફક્ત કેટલાક વિસ્તારોમાં જ વસે છે. ગ્રામવાસીઓએ જણાવ્યું કે, આજથી ૧૦ વર્ષ પહેલા મરેલાં ઢોર પર ૧૦૦થી વધારે ગીધ તેઓ જોતાં પરંતુ હવે એક પણ નથી હોતાં. અમદાવાદના બધા તાલુકા પૈકી ફક્ત અમદાવાદ, વિરમગામ અને સાણંદ તાલુકામાં જ કેટલાંક ગીધ બચ્યાં છે. શિયાળામાં કેટલાંક વધારે પક્ષીઓ યાયાવર તરીકે આવે છે. ૨૦૧૦ની ગીધની ગણતરી પ્રમાણે હવે ૨૫૦ જેટલાં સફેદપીઠ ગીધ છે (મેં તેમાં ભાગ લીધો હતો.); ૧૨૦ જેટલાં અમદાવાદ શહેરમાં જ છે, જે આઈ. આઈ. એમ. એ. / ગુ. યુનિવર્સિટી અને શાહીબાગ કૅંટોનમેંટ વિસ્તારમાં રાતવાસો કરે છે. આ વિસ્તારમાં ગીધ માટે સૌથી મોટો ખતરો ઊંચા ઝાડ કપાવાનો છે, જ્યાં તેઓ રાતવાસો/આરામ કરે છે, અથવા માળા કરી બચ્યાં ઉછેરે છે. દરેક વર્ષે ઉનાળામાં ગીધનાં ૧૦ જેટલાં બચ્યાંને અમે તીવ્ર નિર્જળ (Dehydration) અવસ્થામાંથી બચાવીએ છીએ. નિર્જળાવસ્થાનું કારણ ખબર નથી, પરંતુ કેટલાંક બચ્યાં આ કારણે મરી જાય છે. બીજો મોટો ખતરો સંક્રાંતના તહેવારનો છે, જેમાં છેલ્લાં ૩ વર્ષથી પ્રતિવર્ષ ૧૦-૧૨ ગીધ ઈજા પામતાં હોય છે. વિરમગામ તાલુકાના દલસાણા ગામમાં ૫૦ જેટલાં ગીધ કાયમી રાતવાસો/આરામ કરે છે અને બચ્યાં પણ ઊછેરે છે. વીરપુર (વિરમગામ) અને ડાભલા એ ખોરાકનાં મુખ્ય સ્થળો છે. મે-ડિસેમ્બર ૨૦૦૮માં અમદાવાદની ભાગોળે મરેલી નીલગાય પર ૫૦ ગીધ

(પહાડી અને ગીરનારી ગીધ સહિત)નું ટોળું જોયું હતું.

પાણીનો સ્ત્રોત : ગહેર/ગદી/બંધ/તળાવ

લગભગ સમગ્ર જિલ્લો ૧૦૦% પાણી પુરવઠાથી આવરી લેવાયો છે, જે મુખ્યત્વે દરેક ગામમાં પંચાયત દ્વારા કરાયેલા બોરકૂવાઓથી શક્ય બન્યું છે. લગભગ ૮૦% ગામોમાં નાનું અથવા મોટું ગામતળાવ છે, જે ફક્ત ગ્રામવાસીઓને જ ઉપયોગી નથી, પરંતુ વન્યજીવો અને શિયાળામાં યાયાવર પક્ષીઓને પણ એટલું જ ઉપયોગી છે.

આદિત્ય રોય

૨-બી, હેરિટેજ સોસાયટી, એ.એમ.એ. સામે, વસ્ત્રાપુર, અમદાવાદ-૧૫

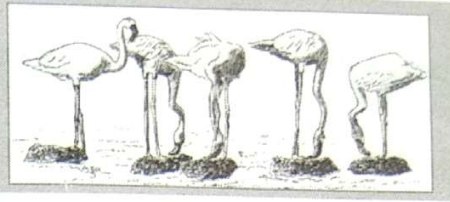

‘વિહંગ’માં જાહેરખબર

પ્રકૃતિ અને પક્ષી સંરક્ષણ અંગેનું સામયિક ‘વિહંગ’, છેલ્લાં ૧૨ વર્ષથી પ્રસિદ્ધ થાય છે અને તેણે ખૂબ જ લોકચાહના પ્રાપ્ત કરી છે. ગુજરાતના ખૂણે ખૂણે વસતા પક્ષીનિરીક્ષકો વચ્ચેના સેતુ તરીકે તે એક ઉમદા અને ઉપયોગી કામગીરી બજાવી રહ્યું છે. પર્યાવરણ સંરક્ષણની ભારતીય પરંપરા અને મૂલ્યોના જતનની સાથે તે દિશામાં કાર્યાન્વિત વૈજ્ઞાનિક અભિગમનું સન્માન કરતા આ સામયિકમાં જાહેરખબર મોકલી એક સમાજોપયોગી, સુંદર કાર્યમાં આપ પણ સહભાગી થઈ શકો છો. જાહેરખબરમાં જાહેરાતની સાથે સાથે પ્રકૃતિસંરક્ષણ અંગેના કોઈ સંદેશને ઉપસાવી શકીએ તેવો અમારો પ્રયત્ન રહેશે.

‘વિહંગ’માં જાહેરખબરના દર નીચે પ્રમાણે છે:

આખું પાનું	(4 colour)	રૂ. ૫,૦૦૦/-
આખું પાનું	(B/W)	રૂ. ૨,૦૦૦/-
અડધું પાનું	(B/W)	રૂ. ૧,૦૦૦/-
બીજું/ત્રીજું મુખપૃષ્ઠ (4 colour)		રૂ. ૬,૦૦૦/-
પાછળનું મુખપૃષ્ઠ (4 colour)		રૂ. ૭,૫૦૦/-

સારસ વૉચ - ૨૦૧૧

ગત કેટલાંક વર્ષોની જેમ આ વર્ષે પણ 'પક્ષી સંરક્ષણ મંડળ ગુજરાત' દ્વારા તા. ૪ સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૧ના રોજ 'સારસ વૉચ' કાર્યક્રમનું સુંદર આયોજન થયું. આપણે સૌ જાણીએ છીએ તેમ, ખેડા જિલ્લાનો માતર તાલુકો સારસ માટે સ્વર્ગ સમાન છે, જ્યાં માનવીય અડચણ કે પજવણી કે પંખીનો શિકાર નહિવત્ છે. આથી જ સારસ ખૂબ જ નિર્ભય બની ડાંગરનાં ખેતરોમાં ખેત-મજૂરો અને ખેડૂતોની સાથે સલામત અંતરે વિહરતાં જોવા મળે છે.

૪ સપ્ટેમ્બરની સવારે ૭-૦૦થી ૮-૦૦ની વચ્ચે માતર તાલુકા પંચાયતની કચેરીમાં 'સારસ વૉચ ૨૦૧૧'માં ભાગ લેનાર લગભગ તમામ સભ્યો આવી ગયા હતાં. તેમનું સ્વાગત, કચેરીના પ્રાંગણમાં આવેલાં બે મોટાં વૃક્ષો (એક પીપળો અને બીજું?) ઉપરના ૩ કંસારા (Coppersmith Barbet) અને સાત હરિયલ (Yellow-footed Green Pigeon) કરતાં હતાં.

નોંધણી, અને ચા-નાસ્તાની સાથે ડો. ભવભૂતિ પારાશર્યએ 'સારસ-વૉચ' વિષે ખૂબ જ સુંદર, વિસ્તૃત અને ઉપયોગી માહિતી આપી. આ વર્ષે વરસાદ મોડો પડ્યો હોવાથી, ડાંગરની રોપણી અને સારસના પ્રજનન ઉપર અસર પડશે, જેના કારણે આ વર્ષે સારસની સંખ્યા ઓછી થશે, તેમ જાણવાં મળ્યું. અને સાચે જ દિવસના અંતે ૨૦૧૧નો સૌથી વધુ 'સારસ કાઉન્ટ' ૨૧ રહ્યો, જે ૨૦૧૦માં

૬૦+ હતો.

આણંદ, વિદ્યાનગર, નડિયાદ, અમદાવાદ, વડોદરા, ભાવનગર, ભરૂચ વગેરે જગ્યાએથી આવેલા બી.સી.એસ.જી.ના સભ્યો, પ્રકૃતિપ્રેમીઓ, સારસના ચાહકો, પ્રાણીશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થીઓ આમ ૮૫ સભ્યોનો 'કાફલો' ૮-૩૦થી ૯-૪૫ની વચ્ચે, માતર-તારાપુર રાજ્ય ધોરીમાર્ગ ઉપર અલગ અલગ વાહનોમાં આગળ વધ્યો.

પહેલો પડાવ ત્રાજ ગામનું તળાવ. તળાવની વચ્ચે આવેલા નાનકડા ટાપુ ઉપરનાં વૃક્ષો પર આ વર્ષે થોડા ઢોરબગલા (Cattle Egret) અને બે-ચાર સફેદ કાંકણસાર (Oriental White Ibis)ની સાથે એક ચમચો (Eurasian Spoonbill) માળામાં જોવા મળ્યાં. ગયા વર્ષે પંખીઓથી ભરચક આ જગ્યા આ વર્ષે ઘણી શુષ્ક લાગી. તળાવની પાછળ દૂર, થોડી ડાબી બાજુ ડો. પારાશર્યએ એક ધોળીડોક ઢોંક (White-necked Stork)નો માળો, વિદ્યુતના ઊંચા સ્તંભ ઉપર બતાવ્યો.

તસવીર : તરુણ જોષી

અહીંયાથી બધાએ લિંબાસી ગામમાં થઈ સારસનો માળો જોવા ઇન્દ્રવર્ણા ગામ જવાનું હતું. રસ્તાની અગવડના કારણે એક સાથે બધા જઈ શકે તેમ નહોતા 'કાફલા'ને અહીંથી બે નાના-નાના સમૂહમાં વિભાજિત કરી દેવાયો.

ડૉ. પારાશર્ય, ચાર દિવસની મહેનતના અંતે ઇન્દ્રવર્ણા ગામમાં સારસનો એક માત્ર માળો શોધવામાં સફળ રહ્યા હતા. એક સમૂહે ઇન્દ્રવર્ણા ગામે સારસનો માળો જોયો અને બીજો સમૂહ વિરોજના રસ્તે ખુલ્લા ખેતરોમાં વિહરતાં સારસ જોવા માટે ગયો. આ જ ગોઠવણીને પછી ઉલટાવી. બંને સમૂહભોજન માટે બપોરે ૧-૩૦ સુધીમાં પરિએજ જળપ્લાવિત ક્ષેત્રના વનવિભાગ દ્વારા બનાવેલ સુંદર સંકુલમાં પહોંચી ગયા. બપોરના ભોજન પછીના વિશ્રામ સમયમાં 'વિદ્યાનગર પ્રકૃતિ મંડળ' દ્વારા પતંગિયાના ભીંતપત્રનું વિતરણ કરવામાં આવ્યું. ત્યાર બાદ, બધા તારાપુર-વટામણા ધોરીમાર્ગ પર દોઢ કિ.મી. અંદર તરફ આવેલ ચીખલિયા ગામે પહોંચ્યા. ત્યાં તળાવ કિનારે આવેલ ગોરસ આમલીનાં મોટાં વૃક્ષો ઉપર ગોરસ આમલી નહીં પરંતુ પીળીચાંચ બેંક (Painted Stork)નો ફાલ આવ્યો હોય તેવું અદ્ભુત દૃશ્ય જોવા મળ્યું. આ વૃક્ષો ઉપર લગભગ ૧૩૦+ માળા હશે. સાથે ફાટીચાંચ બેંક (Asian

તસવીર : તરુણ જોષી

Openbill Stork)ના પણ થોડા માળા હતા. ચીખલિયા ગામના લોકોને ધન્યવાદ આપવા પડે કે, વૃક્ષો અને માળાની નીચે જ આવેલાં ગામનો કૂવો, કપડાં ધોવાની જગ્યા વગેરે આ બેંકની 'ચરક' તેમજ તેમનું ભોજન (માછલીઓ) સતત ગંદું કરતાં હતાં, તેમ છતાં તેઓએ ગંદકી તેમજ ચાંચનો કર્કષ અવાજ સહન કરીને પણ પંખીઓને સાચવ્યાં છે. વર્ષો-વર્ષ આ માળાવસાહત અહીં બનતી રહે છે.

ફાટીચાંચ બેંકની આ સુંદર સ્મૃતિને કેમેરામાં આંખોમાં અને અંતરમાં સમાવી, 'સારસ વૉચ-૨૦૧૧'નું સમાપન કર્યું.

ડૉ. તરુણ જોષી, ડૉ. ગાયત્રી જોષી,
નડિયાદ

૨૦૧૧ની સાલમાં 'નવરંગ પ્રકૃતિમંડળ', રાજકોટ દ્વારા નીચેની કામગીરી પૂર્ણ કરી

યોજનાનું નામ

વિગત

વાડીએ વડ

આ યોજનામાં વિદ્યાર્થીઓ પોતાની વાડીમાં એક વડ વાવી તેની જાળવણી કરે છે. જોડિયા, જસદણ, બોટાદ, ગઢડા સ્વામીના તાલુકાનાં વિવિધ ગામોમાં ૨,૫૦૦ વડનું વાવેતર વિદ્યાર્થીઓએ કર્યું.

સેઢે સીતાફળી

આ યોજનામાં વિદ્યાર્થીઓ પોતાના ખેતરના સેઢે સીતાફળી, જામફળી, આમળાં વગેરેના રોપાનું વાવેતર કરી અને તેનું જતન કરે છે. જોડિયા, જસદણ, બોટાદ, ગઢડા સ્વામીના, રાજકોટ, પડધરી, જામકંડોરણા તાલુકાનાં વિવિધ ગામોમાં ૨૦,૦૦૦ રોપાનું વાવેતર વિદ્યાર્થીઓએ કર્યું.

ફળિયામાં લીંબુડી

આ યોજનામાં વિદ્યાર્થીઓ પોતાના ફળિયામાં લીંબુડી વાવી ઉછેરશે. જોડિયા, જસદણ, બોટાદ, ગઢડા સ્વામીના, રાજકોટ, પડધરી, જામકંડોરણા તાલુકાનાં વિવિધ ગામોમાં ૧૨,૦૦૦ લીંબુડીનું વાવેતર વિદ્યાર્થીઓએ કર્યું.

દેશીકુળનાં વૃક્ષોનું વાવેતર

આ યોજનામાં વિદ્યાર્થીઓ પોતાની માલીકીના વિસ્તારમાં વૃક્ષોનું વાવેતર કર્યું. વાંસ, ખાટી આંબલી, કટગુંદી, કરંજ, બીલી, બહેડાં, મહુડાં, સેતૂર, રાવણા, રાયણ, પીલુ, પીપળ, ઉમરો, કોઠા, પુત્રંજીવા વગેરે રોપાનું વાવેતર જોડિયા, જસદણ, બોટાદ, ગઢડા સ્વામીના, રાજકોટ, પડધરી, જામકંડોરણા તાલુકાનાં વિવિધ ગામોમાં કર્યું. કુલ મળીને ૧૬,૦૦૦ રોપાનું વાવેતર વિદ્યાર્થીઓએ કર્યું.

રામકી ચીડીયા રામકા ખેત

આ યોજનામાં વિદ્યાર્થીઓ પોતાના ખેતરના સેઢે પક્ષીઓ માટે એક હાર જુવાર અથવા બાજરીનું વાવેતર કરે છે. પક્ષીઓના ખોરાક માટે ચાલુ સાલે સૌરાષ્ટ્રના ૩૫ તાલુકાઓમાં ૫૦,૦૦૦ ખેડૂતોએ આ યોજનાનો અમલ કર્યો.

ચકલીના માળાનું વિતરણ

૨૦૧૧ના વર્ષમાં ગુજરાતમાં ૫૦,૦૦૦ ચકલીના માળાનું વિતરણ. આ માળા પૂંઠામાંથી બનાવેલ.

વન્યસપ્તાહની ઉજવણી

વન્યજીવ સપ્તાહની ઉજવણીના ભાગરૂપે સૌરાષ્ટ્રમાં ફૂલછાબ દૈનિક સાથે રહીને વક્તૃત્વ સ્પર્ધા અને ચિત્રસ્પર્ધાનું આયોજન કરેલ. વક્તૃત્વ સ્પર્ધાનો વિષય હતો 'વૃક્ષોનો મહિમા'. ચિત્ર સ્પર્ધા માટે વનસ્પતિ, પક્ષીઓ તથા વન્ય પ્રાણીઓનો વિષય રાખેલો. સૌરાષ્ટ્રની કુલ ૨૪૩૧ પ્રાથમિક શાળાઓ, ૨૪૬ માધ્યમિક શાળાઓ, અને ૧૮ મહાવિદ્યાલયોનાં વિદ્યાર્થીઓએ ભાગ લીધો. ભાગ લેનાર ૫૮,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી કોઈ પણ જાતની ફી લેવામાં આવી નથી.

પ્રકૃતિ અનુભૂતિ શિબિર

આ યોજનામાં નજીકના વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓ બપોરે પોતાને ત્યાંથી જમી, સાંજનું ભાથું સાથે લઈ અને નજીકના વગડામાં રાત્રિરોકાણ માટે આવે છે, જ્યાં પક્ષીદર્શન, વનસ્પતિદર્શન અને રાત્રે નરી આંખે દેખાતું આકાશદર્શન થાય છે. સાપની વૈજ્ઞાનિક માહિતી આપવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓમાં પડેલી સંગીતની શક્તિને બહાર લાવવાની કોશિશ થાય છે. વન્યજીવોની તંદુરસ્તીની વાત તેને ખાસ કરવામાં આવે છે. કુલ શિબિર ૫૫ અને લાભાર્થી ૩૧૭૧.

વી. ડી. બાલા

પ્રમુખ, 'નવરંગ નેચર ક્લબ', નિલકંઠ પાર્ક, જે-૩/૨, શાળા નં. ૮૦ની બાજુમાં, નિલકંઠ પાર્ક મેઈન રોડ, નિલકંઠ ટેકીઝ પાછળ, કોઠારિયા રોડ, રાજકોટ

આમુખ :

અમૂર શાહિન (Amur Falcon) ગુજરાત માટે લાંબી દૂરીનો વટેમાર્ગુ યાયાવર (passage migrant) છે. તે મધ્ય સાઈબીરીયાના અમૂર પ્રદેશની પૂર્વમાં તેમજ ચીનની દક્ષિણે પ્રજનન કરે છે, જ્યારે શિયાળો પૂર્વ અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાળે છે (નવરોજી ૨૦૦૬).

ગુજરાતમાં અમૂર શાહિનની સ્થિતિ વિશે પ્રસિદ્ધ થયેલ વિગતો ઓછી છે. નવરોજીએ (૨૦૦૬) ગુજરાતમાં તેના પાનખર પ્રવાસ દરમિયાનની ચાર નોંધની સૂચી તૈયાર કરી છે. કેન્નિમર્ગેક (૨૦૦૦) બે નોંધ દર્શાવે છે. ગ્રીમિટ (૧૯૯૮) ફક્ત એક. રામ્યુસેન અને ઍડરટન તેને દક્ષિણ ગુજરાત અને દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રમાં વટેમાર્ગુ યાયાવરી પ્રવાસ દરમિયાન દેખાતો હોવાનું જણાવે છે. અલી અને રીપ્લિએ (૧૯૭૮) એક પણ નોંધ દર્શાવી ન હતી. સલીમ અલીએ (૧૯૫૪) તેમના ગુજરાતના સર્વેક્ષણ દરમિયાન અમૂર શાહિનને નોંધ્યો ન હતો. ધર્મકુમારસિંહજીએ (૧૯૫૫) તેનો ઉલ્લેખ કરેલો નથી.

અવલોકન નોંધ :

૧૭ ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૧ના રોજ મેં એક અમૂર શાહિન-માદને કચ્છના નાના રણમાં જોઈ તસવીર લીધેલી. ફરી ૨૪ એપ્રિલ ૧૧ના રોજ એક માદા અને એક અપુખ્ત અમૂર શાહિનને નવલખી, મોરબી પાસે જોયા. ફેબ્રુઆરીની નોંધ તેના પાનખર પ્રવાસની ગણી શકાય જ્યારે એપ્રિલની નોંધ તેના વસંત વટેમાર્ગુ પ્રવાસની હોવાનું દર્શાવે છે. નવરોજી (૨૦૦૬) તેને ભારતીય ઉપખંડમાં ફક્ત પાનખર પ્રવાસી ગણી જણાવે છે કે, “છૂટી-છવાયી નોંધથી સંપૂર્ણ યાયાવરી પ્રવાસનો માર્ગ નક્કી કરવો મુશ્કેલ છે ખાસ કરીને વળતો પ્રવાસ.”

તાજેતરમાં ગુજરાતના અલગ અલગ વિસ્તારોમાં અમૂર શાહિનનું અવલોકન થયું અને તસવીરો પણ

લેવાઈ. તેની નોંધો સ્થાનિક સામયિકો ‘વિહંગ’ અને ‘ફ્લેમીંગો’માં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે, જે અનુક્રમે ગુજરાતી અને અંગ્રેજી ભાષામાં છે. વળી, ગુજરાતમાંથી ઘણી તસવીરો પક્ષીનિરીક્ષણ અને પક્ષીઓની તસવીરો દર્શાવતી ‘વેબસાઈટ’ પર મુકાયેલી છે. ગુજરાતમાં તેની સ્થિતિ અને વ્યાપની જાણકારી અદ્યતન કરવાના હેતુથી મેં તેની પ્રસિદ્ધ અવલોકન નોંધો (કોઠા પ્રમાણે) અને વેબસાઈટ પર મુકાયેલ તસવીરો એકત્ર કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

પરિણામ :

નોંધોના પૃથ્થકરણ બાદ માલુમ પડે છે કે, સૌથી પહેલુ અમૂર શાહિન ૩૧ ઓક્ટોબરના રોજ દેખાયું, જ્યારે છેલ્લું ૭ મેના દિવસે. સૌથી વધુ નોંધો પાનખર યાયાવરી પ્રવાસ દરમિયાન ઓક્ટોબરથી ફેબ્રુઆરીમાં છે. એપ્રિલ-મેના છેવાડાની ૪ નોંધો છે, જે તેનો વસંતનો પ્રવાસ હોવાનું સૂચક છે. ભારત માટે આ નોંધો તેના પશ્ચિમોત્તર ભાગની છે.

તાજેતરમાં મેબર્ગ અને તેની ટુકડી અમૂર શાહિનના યાયાવરી પ્રવાસના પથનો પીછો સેટેલાઈટ ટેલિમેટ્રીથી કરી રહ્યા છે. ([http : //www.raptor.research.de](http://www.raptor.research.de)). તેની વિગતો વેબસાઈટ ([http : //www.kesterling.com](http://www.kesterling.com)) અને બીજા બર્ડીંગ ઇ-ગ્રુપ પર પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. તેમાં ગુજરાતને સંલગ્ન માહિતી જોતા ઉપગ્રહથી પીછો કરાયેલાં અમૂર શાહિન વસંતના પ્રવાસ દરમિયાન ગુજરાતમાંથી પસાર થાય છે. તેનો ગુજરાતમાં પ્રવાસ પથ નકશામાં બતાવેલો છે. આ પથ બતાવે છે કે શાહિને કચ્છના અખાતમાંથી પૂર્વ તરફ લગભગ સીધી લીટીમાં પ્રવાસ કરી ઉત્તર-પૂર્વ ભારત તરફ ગયેલાં છે. સાંયોગિક રીતે મારી એપ્રિલ અંતની નોંધ લગભગ ઉપગ્રહ દ્વારા નોંધાયેલ પથ ઉપર આવે છે.

ગુજરાતમાં અમૂર શાહિનની નોંધ

ક્રમ	સ્થળ	તારીખ	નિરીક્ષક અને સ્ત્રોત
૧.	નલિયા, કચ્છ	૭-૦૫-૧૦	ગઢવી : 'ઇન્ડિયા નેચર વોચ'
૨.	પોશીત્રા, દ્વારકા	૨-૦૨-૯૬	ખાયર : બી. એન. એચ. એસ. જર્નલ ૯૪:૨(૪૦૧)
૩.	પોરબંદર વિસ્તાર	અનામી	મુંડકુર અને નવરોજી ૨૦૦૬
૪.	માધવપુર પાસે	૧૬-૦૧-૮૯	મુંડકુર અને પંડ્યા : BNHS જર્નલ ૮૮:૨ (૨૮૧)
૫.	ગીર રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન વિસ્તાર	ફેબ્રુ. '૮૪	મુંડકુર અને પંડ્યા : બી.એન.એચ.એસ. જર્નલ ૮૮:૨(૨૮૧)
૬.	ગીર રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન	૨૪/૨૭-૮-૧૦ વિસ્તાર	જોષી ૨૦૧૦: વિહંગ ૪(૪) : ૧૭)
૭.	વેળાવદર રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન, ભાવનગર	અનામી	પ્રકાશ અને નવરોજી ૨૦૦૬
૮.	વિક્ટોરિયા પાર્ક,	નવે. '૦૮ ભાવનગર	ગઢવી ૨૦૦૯ : ફ્લેમીંગો ૭, ૧&૨(૨૪)
૯.	ધરાસણા, વલસાડ જિલ્લો	૩૧-૧૦-૦૯	જત ૨૦૧૦ (ફ્લેમીંગો ૭, ૩&૪(૧૨)
૧૦.	ડાંગ જંગલ, આહવા	૧૪-૦૪-૦૮	જોષી : વિહંગ ૨(૩) : ૧૮
૧૧.	વઢવાણ, સુરેન્દ્રનગર	નવે. '૧૦	મોરી : 'ઇન્ડિયા નેચર વોચ'
૧૨.	સુરેન્દ્રનગર	૧૩-૧૧-૧૦	પરમાર : વિહંગ ૫(૩) : ૧૧
૧૩.	નવલખી મોરબી પાસે	૨૪-૦૪-૧૧	પ્રસાદ ગણપુલે : લેખક
૧૪.	વેણાસર, કચ્છનું નાનું રણ	૧૭-૦૨-૧૧	પ્રસાદ ગણપુલે : લેખક
૧૫.	બજાણા વિસ્તાર, કચ્છનું નાનું રણ	ફેબ્રુ. '૦૮	શાહ : 'ઇન્ડિયા નેચર વોચ'
૧૬.	કચ્છનું નાનું રણ	જાન્યુ. '૦૯	શાહ : 'ઇન્ડિયા નેચર વોચ'
૧૭.	કચ્છનું નાનું રણ	૨૪-૧૨-૦૮	શાહ : 'ઓરિએન્ટલ બર્ડ ઇમેજસ'
૧૮.	કચ્છનું નાનું રણ	જાન્યુ. '૧૧	દત : INW
૧૯.	કચ્છનું નાનું રણ	જાન્યુ. '૧૧	પારેખ : 'દિલ્હી બર્ડ પીક્સ'

તારણ :

પ્રાપ્ત માહિતી અને નોંધો જોતા એ સ્પષ્ટ છે કે, અમૂર શાહિન ગુજરાતમાં પાનખર તેમજ વસંત ઋતુનો પ્રવાસી છે. તે અસામાન્ય છે, પરંતુ રખડુ (vagrant) મુલાકાતી નથી. એવું કહી શકાય કે, નાની સંખ્યામાં તે ગુજરાતનો નિયમિત વટેમાર્ગુ પ્રવાસી છે. જો કે, તે વસંત

દરમિયાન વિરલ (rare) થઈ જાય છે. તેની દરિયાકાંઠા, વનવિસ્તાર તેમજ રણ વિસ્તારની નોંધો પૈકી કચ્છના નાના રણની મહત્તમ નોંધો જોતાં તે ગુજરાતમાં બહોળા વિસ્તારમાં વ્યાપ ધરાવે છે.

પ્રસાદ ગણપુલે
પરશુરામ પોટરી વર્ક્સ, નજરબાગ સામે, મોરબી

પીંછાનો ફરફરાટ...

એક નાનકડો શક્કરખોરો પડ્યો છે આજ મારી પાછળ. જોકે પાછળ તો એની હું પડ્યો છું. એ જ્યાં જાય ત્યાં પહોંચી જાઉં છું; ક્યારેક કાનથી તો ક્યારેક ધ્યાનથી. મારી આંખોને આકર્ષે છે એવો ચળકતો રંગ, તો એનો તીણો મધુર અવાજ ખેંચતો રહે છે મને એની પછવાડે અવશ. અવાજ મને દિશા ચીંધે છે અને પછી વૃક્ષો અને પર્ણઘટા વચ્ચેથી મારી આંખ એને શોધી લે છે. ફૂલની કટોરીમાંથી ગરક ગરક રસ ચૂસતો, પ્રલંબ સૂરે ગાતો, ફરરરક ઊડાઊડ કરતો શક્કરખોરો બની જાય છે ક્યારેક

મારી હયાતીનો જ એક હિસ્સો. લો, આજે તો કેક્ટસના ફૂંડા પાસે આવી ગયો હું એની સાવ સમીપ. જરા હાથ લંબાવું અને સ્પર્શી શકાય એટલો સમીપ. પણ એ તો મશગૂલ છે કેક્ટસની ધારે ફૂટેલા ઝીણુકડા - ફૂણાં ફૂલો સાથે પોતાની યાંચ

રમાડવામાં. ગુપચુપ ઊભો રહી જાઉં છું હું એની પાસે. પણ, એ તો મગ્ન છે પોતાની કીડામાં. કાંઈ જ પડી નથી એને મારી. અને હુંય શ્વાસ રોકીને ઊભો રહી જાઉં છું એની લીલાને વિસ્તરતી જોવા.

એટલામાં પૂંછડી ઊંચી કરતોકને આવી ચડે છે એક દરજ્જો. ટીવ્ ટીવ્ ને ટહુકાની રચાય છે એક અનોખી જુગલબંધી. બે પંખીસ્વરો ગૂંથાતા રહે છે એકબીજામાં. એમાં વચ્ચે કોઈ બુલબુલ પણ પોતાનો સૂર પુરાવી લે છે. સંગીતની એ મહેફિલમાં ખોવાઈ જાઉં છું ઘડીભર. પછી યાદ આવે છે, અરે ! કાળાકોશીને તો હમણાં ઘણા દિવસથી જોયો નથી !

અને ટિટોડીનો સ્વર ક્યાં ખોવાઈ ગયો છે આજકાલ ! એમ બધું જ કાંઈ આપણામાં આંગણામાં ક્યાંથી આવી શકે રોજ રોજ ! એ માટે તો ક્યારેક સીમાડેય રખડવું પડે. ફરસદ ક્યાં છે આપણી પાસે !

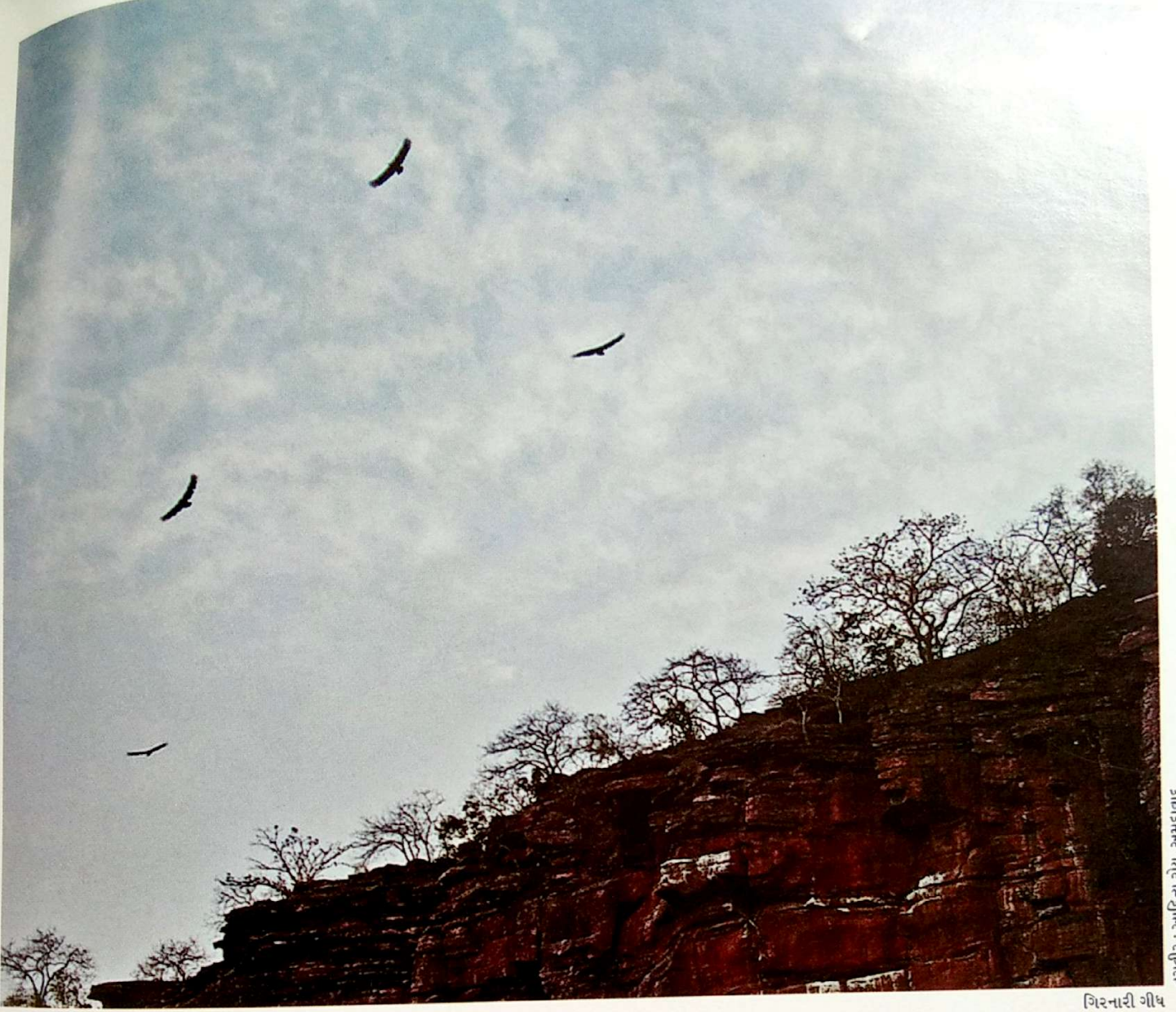
મારા આંગણાના થોડાં છૂટાંછવાયાં વૃક્ષો કે ફૂલોનાં ફૂંડાંઓ વચ્ચે ક્યારેક આવી ચડે છે આમ પક્ષીઓ ત્યારે હું ધન્ય થઈ જાઉં છું. મારી અબૂઘતાનું પણ મને ત્યારે જ ભાન થાય છે. બહુ ઓછાં પક્ષીઓને ઓળખું. ઓળખતો હોઉં તેનાંય નામ ઘણી વાર ભૂલી જાઉં. પછી પક્ષીઓ વિશે હું કોઈ પુસ્તક ખોલીને બેસું અને એમાંથી મને ગમી ગયેલા એ પક્ષીની ઓળખ મેળવવા મથું.

આમ પક્ષીઓની પાછળ પાછળ પાછો પહોંચી જાઉં ચોપડીઓમાં ને પછી વિચારું કે ભાઈ, પંખીઓનાં નામ તો આમ જાણી લઈશ પણ એ સ્પર્શ, પીંછાંનો એ

ફરફરાટ જે મારાં રૂંવાડાંને સ્પર્શીને, મારી ચામડીનાં પડો ભેદતો ઊતરી ગયો છે મારી ભીતર - કઈ ચોપડીમાંથી પામીશ એને ! ક્યાંથી મેળવીશ એની રણઝણાટીની ઓળખ ! કઈ ચોપડીઓને પાનેથી વીણી લાવશે મારા કાન ટહુકાઓનું સંગીત ! ક્યારેક આમ પંખીઓને જોતાં-સાંભળતાં-અનુભવતાં મારા બધા જ પરિતાપ વીસરી થઈ ગયો હોઉં હું સ્થિર - આંગણાના વૃક્ષ જેવો... ક્યાંથી લાવીશ એ ક્ષણોને પાછી...!

રમણીક સોમેશ્વર

સ્રોત : 'પરબ' વર્ષ : ૩, અંક : ૧૦, એપ્રિલ ૨૦૦૯

તસવીર : આદિત્ય રોય, અમદાવાદ

ગિરનારી ગીધ

વર્ષની શરૂઆતના ત્રણ મહિના ઉ.પૂર્વ દિશામાંથી લગભગ સતત જોરદાર મેદાની પવનો ફૂંકવાના ચાલુ રહે છે. વાતાવરણ સ્વચ્છ રહેવાથી દૂર સુધી ચોખ્ખું જોઈ શકાય છે. આવા સશક્ત પવનો જ્યારે પહાડો અને ભેખડોને અથડાય છે ત્યારે તે, હવાનાં ઉર્ધ્વ તરંગોમાં રૂપાંતરિત થાય છે. ઉપર ઊઠતાં આ વાયુતરંગોનો લાભ લઈ ગીધ આકાશમાં ખાસ્સી ઊંચાઈએ પહોંચી જાય છે. ચકરાવા લેતાં લેતાં તેઓ નીચે પથરાયેલાં વિશાળ વિસ્તારોમાં પ્રાણીના મૃતદેહોની ભાળ મેળવી શકે છે. વર્ષના આ સમયગાળામાં સ્થાનિક ગીધ ઊંચા વૃક્ષોમાં કે ગિરનાર જેવા પહાડોની કરાડો પર માળા બાંધી પ્રત્યેક જોડી એક ઈંડું મૂકે છે.

- લવકુમાર ખાચર

Our new logo reflects our commitment
towards preserving nature's
priceless treasures always.

GUJARAT GAS

Regd. Off. : 2, Shantisadan Society, Nr. Parimal Garden, Ellisbridge, Ahmedabad 380 006. Tel: +91-79-26462980, 26460095. Website : www.gujaratgas.com

VIHANG (Quarterly) Jan. - Mar. 2012
RNI No. GUJGUJ/2007/20874 Dt. 21-8-07
Posted at Ahd. P.S.O. on 5th of Jan., Apr., July, Oct.

SIHL
Smart Investing ...made easy

કચ્છનું નાનું રણ, તસવીર : મનોજ ધોળકિયા, અમદાવાદ

ISO 9001 : 2000 Certified

shah investor's Home LtdTM
SERVICE THAT SECURE SMILES

REG OFFICE : "SIHL HOUSE" Opp. Ambawadi Jain Temple,
Nehrunagar Cross Road, Ahmedabad, 380 015.
Ph : +91 79 3002 5325, Fax : +91 79 3002 9029
E-mail: info@sihl.in, Website: www.sihl.in